

**БЕРКИНОВ Б.Б.
ЭРГАШХЎЖАЕВА Ш. ДЖ.
НЕДЕЛЬКИНА Н. И.**

**МУЛК ҲУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА
ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ**

Тошкент-2015

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

БЕРКИНОВ Б.Б.
ЭРГАШХЎЖАЕВА Ш. ДЖ.
НЕДЕЛЬКИНА Н. И.

МУЛК ҲУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА
ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ

Монография

Тошкент-2015

УЎК: 336.763.217

КБК 65292

М-23

Беркинов Б.Б., Эргашходжаева Ш.Д., Неделькина Н.И.
Мулк ҳуқуқлари алмашиши жараёнида трансфор-
мация ва трансакция харажатлари. – Т: “Fan va tehnolo-
giyalar” 2015, 132 бет.

Монография Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгаши қарори билан чоп этишга тавсия қилинган.

Тақризчилар: Т. Расулов – и.ф.д., профессор
А. Бурхонов – и.ф.д., профессор

Маъсул муҳаррир: Беркинов Б.Б. – и.ф.д., профессор

Монографияда мулк ҳуқуқи алмашиши, шунингдек, давлат мулкини хусусийлаштириш жараёнларида иқтисодиёт агентларининг трансакция муносабатларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган трансформация ва трансакция харажатларини таҳлил қилиш ва уларни бошқаришнинг илмий-метедологик жиҳатлари тақлиф этилган.

Монография илмий ходимлар, олий ўқув юртлири профессор ўқитувчилари, малака ошириш тузилмалари тингловчилари, талабалар, давлат бошқарув ташкилотлари раҳбарлари ва мутахассисларига мўлжалланган.

Монография Тошкент давлат иқтисодиёт университетида бажарилаётган Ф-1-68 рақамли фундаментал илмий лойиҳа натижалари асосида ёзилган ва чоп этилган.

© “Fan va texnologiyalar” нашриёти, 2015

МУНДАРИЖА

Кириш.....

1-боб. МУЛК ШАКЛЛАРИ ВА ХУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ ТУРЛАРИ.....

1.1. Мулк шакллари ва ҳуқуқлари алмашишида трансформация харажатлари.....

1.2. Мулк ҳуқуқи алмашишида трансакция харажатлари.....

2-боб. МУЛК ХУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ВА УЛАРНИ КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....

2.1. Давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқлари алмашинуви бўйича трансакцияни амалга ошириш механизмлари ва шакллари.....

2.2. Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқи трансакцияси иштирокчилари ва уларнинг трансакция харажатлари.....

2.3. Мулк ҳуқуқлари алмашинуви жараёнида трансакция харажатларини камайтириш ва оптималлаштириш йўналишлари.....

3-боб. МУЛК ХУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА ИҚТИСОДИЙ АГЕНТЛАР ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ ВА УЛАРНИ КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....

3.1. Мулк ҳуқуқини алмашиши жараёнида давлат, бизнес ва жамиятнинг трансакция харажатларини аниқлашнинг илмий-назарий асослари.....

3.2. Давлат активларини бошқа шахсларга ўтказиш жараёни шартномаларини тузишда трансакция харажатлари.....

3.3. Иқтисодий агентларнинг эгоистик хатти-ҳаракатларидан химояланишдаги трансакция харажатлари.....

4-боб. МУЛК МУНОСАБАТЛАРИНИ ЎЗГАР-ТИРИШ ЖАРАЁНИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ ХАРАЖАТ-ЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ.....

4.1. Мулк муносабатларини ислоҳ қилиш ва унинг трансформация харажатлари ўсишига таъсирини баҳолашнинг илмий жиҳатлари.....

4.2. Ўзбекистонда давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнидаги трансформация харажатларининг таҳлили.....

4.3. Трансформация харажатлари миқдори ўзгаришининг хусусийлаштириш самарадорлигига таъсирини баҳолаш мақсади ва йўналишлари.....

ХУЛОСА.....

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....

Кириш

Ўзбекистонда бозор муносаботларига ўтишнинг асосий шартларидан бири – мулк масаласини ҳал қилишдан иборат эканлиги Ўзбекистон Президенти И. Каримов томонидан эътироф этилган[6]. Давлат мулкани уни тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мамлакатда мулк масаласини ҳал қилиш йўлларида бири ҳисобланади. Ушбу жараёнда бир томондан давлат мулкани тасарруф этувчи ва уни бошқараётган давлат ташкилотлари, иккинчи томондан мулк ҳуқуқини ўзига олувчи нодавлат ташкилотлар, меҳнат жамоалари ҳамда фуқаролар иштирок этади. Иштирокчилар ўртасида мулк ҳуқуқини алмашиши шартларини ўзида акс эттирувчи шартномалар (трансакциялар) имзоланади. Бунинг учун томонлар маълум сарф-харажатлар қилади. Улар трансакция харажатлари ҳисобланади. Амалда бундай харажатлар миқдори мулк ҳуқуқи ўзгариши режалаштирилган иқтисодиёт субъектлари ҳамда трансакция шартномалари шартлари сонига боғлиқ ҳисобланади.

Шу билан бир вақтда давлат хусусийлаштириш ва умуман мулк ҳуқуқини алмашиши билан боғлиқ трансформацион жараёнларни тартибга солиш ҳужжатлари учун ҳам катта харажатлар қилади. Бундай харажатлар қонунлар ва қонуности ҳужжатларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалиётга жорий қилиш, кейинчалик эса уларни такомиллаштириш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олади. Ушбу тоифага кирувчи харажатлар трансформация харажатлари деб юритилади.

Амалда бундай харажатлар бир марталик сарфлар деб қаралсада, улар вақт ўтиши билан қонунчилик ҳужжатларига ўзгартиришлар киритиш ёки уларнинг янгисини ишлаб чиқиш даврида яна такрорланади.

Ўзбекистонда мулк ҳуқуқларини алмашишини ҳозирги кунда янги босқичи бошланди. Янги босқич Ўзбекистон Президентининг 2015 йил 28 апрелда қабул қилган “Иқтисодиётда хусусий мулк улуши ва аҳамиятини

ошириш чоралари тўғрисида”ги Қарори билан бошланди. Президент қарорига кўра акциядорлик жамиятларидаги давлат улушлари ҳамда бошқа давлат активларини инвесторларга, биринчи навбатда хорижий инвесторларга сотиш ва шу орқали ҳусусий мулкни янада ривожлантиришга кенг йўл очиш кўзда тутилган. Бу эса иқтисодиёт субъектлари билан ички ва ташқи инвесторлар ўртасида трансакция муносабатларининг янада фаоллашувига олиб келади.

Шуларни ҳисобга олганда мулк ҳуқуқи ўзгаришидаги трансакция муносабатларини такомиллаштириш, унда юзага келадиган трансформация ва трансакция харажатлари таркибини ўрганиш ҳамда уларни камайтириш йўллари асослаш долзарб илмий тадқиқотлар доирасига киради.

Мулк ҳуқуқи ўзгараётган, шу жумладан ҳусусийлаштирилаётган давлат мулки (активлари) тадқиқот объекти бўлиб, ушбу жараёнда юзага келадиган трансакция муносабатлари ва харажатлари тадқиқотнинг предметини ташкил қилади.

Монографияда мулк ҳуқуқлари алмашинувида юзага келадиган харажатлар икки турга – трансформация ҳамда трансакция харажатларига ажратилган ва уларнинг моҳияти, ўзаро боғлиқлиги ҳамда фарқи ажратиб берилган. Шунингдек, уларни таҳлил қилишга ёндошувлар асосланган.

Монографияда давлат активларини ҳусусий мулкга сотиш жараёнида иқтисодий агентлар ўртасида тузилган трансакция (шартнома)ларнинг таркиби ва уларни камайтириш йўллари таклиф қилинган. Шу билан бир вақтда монографияда Ўзбекистонда давлат мулкни ҳусусийлаштириш жараёнларидаги трансформация харажатлари таркиби таҳлил қилинган ва уларни ҳусусийлаштириш самародорлигига таъсирини баҳолаш йўналишлари асослаб берилган.

Монографияда трансакция муносабатларига киришган иқтисодиёт агентлари ва уларни мулк ҳуқуқлари оппортунистик ҳаракатлар туфайли бузилишини олдини олиш учун қиладиган харажатлар таркиби ва уларнинг

камайтириш йўллари таклиф қилинган. Таклифлар хорижий тажрибаларни илмий умумлаштириш асосида амалга оширилган.

Монография трансакция харажатлари тўғрисидаги назарий ҳамда усулбуй билимлар доирасини кенгайтиради ва республикамизда мулк муносабатларини кенгайтиришга ҳамда хусусий мулкдан фойдаланиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Монография материалларидан “Иқтисодий назария”, “Институционал иқтисодиёт” ва “Макроиқтисодиёт” фанларини ўқитишда фойдаланилиши мумкин.

Ушбу монография Тошкент давлат иқтисодиёт университетида бажарилаётган фундаментал тадқиқотлар давлат дастури доирасида бажарилган илмий ишлар натижалари ҳисобланади ва бу республикада хусусий мулкни ривожлантиришга маълум ҳисса қўшади.

I-боб. МУЛК ШАКЛЛАРИ ВА ҲУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ ТУРЛАРИ

1.1 Мулк шакллари ва ҳуқуқлари алмашишида трансформация харажатлари

Таҳлилларга кўра, дастлаб трансформация харажатларини ўрганиш ишлаб чиқариш назарияси доирасида олиб борилган ва харажатларнинг ушбу тури кўпинча ишлаб чиқариш харажатлари – материални жисмоний ўзгартириш, натижада муайян қийматга эга маҳсулот олинадиган жараёнидаги харажатларга тенглаштирилган. Ушбу харажатларга нафақат материалга ишлов бериш харажатлари, балки ишлаб чиқариш жараёнини режалаштириш ва мувофиқлаштириш билан боғлиқ харажатлар ҳам киритилган. Шундай қилиб, бундай талқин этишда трансформация харажатлари тушунчаси кенг маъно касб этади, чунки ушбу ишлаб чиқариш харажатларига уларни фақатгина шартли равишда ишлаб чиқариш харажатлари, деб аташ мумкин бўлган трансформация харажатлари ҳам киради.

Мазкур ҳолатда трансформация харажатлари муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш билан эмас, балки институционал тизимни ўзгартириш билан боғлиқ. Шундай қилиб, трансформация харажатларига қуйидаги умумий таърифни бериш мумкин: трансформация харажатлари эски институтларни тугатиш, иқтисодий тизимда янги институтларни шакллантириш (ёки импорт қилиш) ва мослаштириш билан боғлиқ харажатлардир. Булар таркибига нафақат юқорида санаб ўтилган харажат турлари, балки янги институтлар, шу жумладан янги тадбиркорликни ташкил этиш ва бу фаолиятни юритиш билан боғлиқ харажатларни ҳам киритиш мумкин.

Трансформацион ёндашувга мувофиқ жамиятдаги эски расмий ва норасмий қоидаларнинг тугатилиши ва янгиларининг белгиланишига олиб келувчи ўзгаришлар трансформация харажатлари ошишига сабаб бўлади.

Республикамизда амалга оширилган мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, суд-

ҳуқуқ тизимини ўзгартириш, янги қонунчилик тизимини барпо этиш, бозор тизимларини шакллантириш ва шу каби бошқа институтларни ташкил этиш билан боғлиқ харажатлар шулар жумласига киради.

Трансформация ва трансакция харажатлари ўртасида фарқ мавжуд бўлишига қарамай, ушбу харажатлар ўзаро узвий боғланган. Т.Эггертссон томонидан ифодаланган қуйидаги фикр унинг моҳиятини очиқ беради[36,55-59 б.]: агар трансакция харажатлари катта бўлмаса, у ҳолда иқтисодиёт ундаги мавжуд сиёсий ва бошқа институтлар тўпламидан қатъи назар ҳамма вақт оптимал йўналиш бўйича ривожланади. Яъни институционал тизим фаолиятининг трансакция харажатлари катта бўлмаганда ҳар қандай ўзгаришларга юқори трансформация харажатларининг таҳдиди тўсқинлик қилади, техник тараққиёт ва (жисмоний ва инсон) капитални жамғариш эса автоматик тарзда иқтисодий ўсишни таъминлайди.

Таъкидлаш лозимки, институционал тизимни ўзгартириш нафақат трансформация харажатларининг ўсиши, балки илгариги тизимда мавжуд бўлмаган бир қатор трансакция харажатларининг пайдо бўлишига ҳам олиб келади.

Юқорида айтилган фикрлар кўп жиҳатдан самарасиз институтларнинг узоқ вақт мавжуд бўлиши ва иқтисодий ташкилот турғун шаклларининг фаолият юритишини ҳам изоҳлайди.

Ўзгаришларга тўсқинлик қилувчи асосий кучлар Д.Норт томонидан ҳам кўриб чиқилган. Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин[31]:

- 1) давлат – агар бу ғазна даромадлари билан харажатлари ўрасидаги фарқни камайтиришга ёрдам берса;
- 2) ўзининг шахсий манфаатларини кўзловчи нуфузли гуруҳлар;
- 3) жамиятнинг унинг аввалги ривожланиш йўналишига боғлиқлигини белгилаб берувчи институционал матрица.

Ўз навбатида, юқори трансформация харажатлари, юзага келган институционал тизимнинг самарадорлигидан қатъи назар, унинг ўзига хос барқарорлаштирувчиси ҳисобланади.

Янада самарали институционал қоидаларнинг жорий этилиши ва институтларнинг ташкил этилиши катта миқдордаги трансформация харажатлари билан боғлиқ, бироқ янги институтлардан (трансакция харажатларини тежашдан) келадиган самара анча катта бўлиши мумкин.

Ислохотларга сарфланган маблағлар оддий инвестицияларга нисбатан катта хатарлар билан боғлиқ бўлишига қарамай, янги институтларнинг кўпроқ самарадорлигини кутиш, шунингдек, бошқа мамлакатлар тажрибаси институтларни импорт қилувчи ислохотчиларни ҳаракатга келтиради.

Бундай ўзгаришларни юқори даражадаги трансформация харажатларига эга ўтиш иқтисодиётида ҳам кузатиш мумкин. Ўтиш иқтисодиётида трансформация харажатларига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

1. Ресурсларни инвестициялашнинг анъанавий соҳаларидан янги институтларни барпо этишга йўналтириш. Эски хўжалик механизмини тугатиш, нархни шакллантириш ва солиқ солишнинг янги усулларига ўтиш, хусусийлаштириш механизмларини яратиш, молия ва банк тизимини тубдан ўзгартириш – ресурсларни инвестициялашнинг анъанавий соҳаларидан четлаштириш билан боғлиқ.

2. Қайта ташкил қилиш харажатлари. Унинг икки жиҳатини фарқлаш лозим. Биринчидан, ислохотлар жараёнида эски тизимнинг бузилиши янги тизимнинг самарадорлиги намоён бўлгунга қадар юз беради. Бозорни эгаллаб олиш бўйича қатъий курашда иштирок этувчи кўп сонли иқтисодиёт субъектларининг фақатгина бир қисми ўз лойиҳаларини амалга оширади, натижада – жамият йўқотишларга дуч келади. Иккинчидан, мувозанатга томон ҳаракатланиш жараёнида турли субъектлар, шу жумладан давлатнинг ҳаракатлари ҳам уйғунлашмаганлиги. Ушбу жиҳат ислохотчилар томонидан етарлича баҳоланмаган ва бу ҳанузгача етарлича ўрганилмаган.

3. Ўтиш рентасини қайта тақсимлаш харажатлари.

Трансформация харажатларининг турларини таҳлил қилиш ўтиш иқтисодиётига бўлган мамлакатларда уларнинг ўсиш механизмини тушунтириш имконини беради: институтларнинг дастлабки сифати қанча ёмон бўлса, уларни такомиллаштириш учун шунча кўп инвестициялар йўналтирилади; тизим мувозанатдан қанча йироқ бўлса, ўтиш жараёни шунча узоқ давом этади ва тугатиш йўқотишлари шунчалик кўп бўлади; мувозанатдан йироқлик ўтиш рентасини қайта тақсимлаш кўламларининг катталигини, демак у учун курашиш натижасида йўқотишлар катта бўлишини аңлатади. Таъкидлаш лозимки, ислохотлар харажатлари ва фойдаси аҳолининг турли гуруҳлари ўртасида нотенг тақсимланади, бу кўп жиҳатдан турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро ҳамкорлигига боғлиқ трансформациялар динамикасида ўз аксини топади.

Ҳозирги вақтда ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатлар, шу жумладан Ўзбекистон ҳамда ривожланаётган мамлакатларда юз бераётган кенг кўламли институционал ўзгаришлар муносабати билан катта ҳажмдаги трансформация харажатлари муаммоси ғоят кескин турибди. Бу ўринда трансформация харажатларини қандай қилиб қисқартириш мумкин ва уларни қисқартириб бўладими деган савол туғилади.

Институционал муҳитни сунъий равишда ўзгартиришда (мавжуд институтларни ўзгартиришда ёки мутлақо янги институтларни импорт қилишда) кўп жиҳатдан уларда бундай институтлар жамият эволюцияси жараёнида шаклланган ва муваффақиятли фаолият юритаётган мамлакатлар тажрибасини пухта ўрганиш трансформация харажатларининг қисқаришига кўмаклашиши мумкин.

Афсуски, трансформация харажатлари муаммосига олим ва иқтисодчилар фақат сўнгги йилларда эътибор қарата бошладилар ва, трансформация харажатлари ўтиш иқтисодиёти ва ривожланаётган

мамлакатлар иқтисодиётининг иқтисодиёт фанида энг зарур ва муҳим унсур ҳисобланишига қарамай, улар кам ўрганилган омил бўлиб қолмоқда.

Шу билан бир қаторда янги институтларни ташкил этишнинг баъзи усуллари фойдасига ҳал этиш нафақат уларнинг фаолият юритиш самарадорлиги турлича эканлиги туфайли, балки инсонлар ўртача чамаланган баҳони чиқаришда кўрсаткичларни турлича ўлчаш усулларида фойдаланиши сабабли ҳам фарқ қилиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан трансакция ҳамда трансформация харажатларини ўлчаш муаммоси муҳим аҳамият касб этади. Чунки трансакция харажатлари кўпинча ушбу таркибий қисмнинг ўлчаб бўлмаслиги билан тавсифланади. Ушбу соҳада тадқиқот олиб борган мутахассислар фикрига кўра, иқтисодий таҳлилга трансакция харажатларининг киритилиши деярли барча ҳодисаларни трансакция харажатларини камайтириш йўли билан эришилган самарадорлик нуқтаи назаридан изоҳлаш имконини берган бўлар эди. Трансакция харажатларини ўлчаш имконини берувчи усулларнинг ишлаб чиқилиши ушбу соҳада эришилган самарали қадам бўлди.

Таҳлилларга кўра, ўлчаш муаммосини шартномалар тузишнинг турли усулларидаги трансакция харажатларини таққослаш йўли билан ҳал этиш мумкин. Бошқарувнинг муқобил аниқ (мавжуд) тузилмаларини таққослашни кўпинча мураккаб математик аппаратни қўлламай ёки чегара қийматларни ҳисоблаб чиқмай амалга ошириш мумкин. Иккита қийматнинг ўзаро мос келмаганлигини кўрсатиб бериш учун ушбу қийматларнинг чегара қийматлари тенглигига эришиладиган шароитларни аниқлашдаги каби нозик ва мураккаб усуллар талаб этилмайди.

Айрим иқтисодчилар ҳар бир муайян ҳолатда харажатларни аниқ тафсиллашни таклиф этади, масалан, бир ҳолатда – бу хусусий тадбиркорликни ташкил этиш харажатлари (тадбиркорлик шаклини рўйхатдан ўтказиш, лицензия олиш ва ҳ.к.), иккинчи ҳолатда мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳаракатини таъминловчи харажатлар, учинчи ҳолатда шартномаларни тузиш

ва ҳимоялаш билан боғлиқ харажатлар, тўртинчи ҳолатда корхонада қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ харажатлар бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Трансакцион ёндашувни қўллашдаги ўзига хос мураккабликлар шундан иборатки, айрим трансакция харажатлари ушбу турдаги харажатларнинг пайдо бўлишига олиб келган трансакцияларнинг мавжуд эмаслиги туфайли тафсилланиши ва ҳисоблаб чиқилиши мумкин эмас. Бундай харажатларнинг ушбу турлари “виртуал харажатлар”, деб аталади.

1.2. Мулк ҳуқуқи алмашишида трансакция харажатлари

Мулк иқтисодий категория сифатида тадқиқотчиларнинг методологик ёндашувларига қараб турли тарзда талқин этилади. Аксарият кўпчилик олимларнинг эътироф этишларича, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги, амалда улар ўзаро ҳамкорлигининг турли шакллари белгилаб берувчи мулк ҳуқуқларини амалга ошириш борасидаги муносабатлар ҳар қандай иқтисодий тизимнинг пойдевори ҳисобланади. Ўз навбатида, таъкидлаш ўринлики, мамлакатимизда мулк тизимлари амал қилишининг асосларига тааллуқли ўзгаришлар, айниқса, туб ислохотлар пухта ўйлаб ишлаб чиқилган ва аниқ меъзонларга таянувчи концепцияларга асосланган, иқтисодиётда хусусий мулк устун бўлган, кўп укладли ишлаб чиқариш самарали фаолият юритмоқда.

У ёки бу жамиятда мулк тизими эволюцион йўл билан узок давр мобайнида шаклланади, чунки мавжуд расмий ва норасмий институтларнинг самарадорлиги унинг фаолият кўрсатиши учун ҳал қилувчи меъзон бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун давлат томонидан мулк муносабатларини тартибга солиш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар ушбу соҳада мавжуд муаммоларни бир лаҳзада ҳал этишга қодир эмаслар. Ўз навбатида, ҳукуматнинг узокни кўриб, чуқур ўйланмаган қарорлари узок муддатли истиқболда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Мулк ҳуқуқларининг йиғиндиси, аслида, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий неъматлар борасидаги муносабат сифатида бутун мулк

тизими фаолият кўрсатиши самарадорлигининг даражасини белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, хусусий мулк ҳуқуқи иқтисодий субъектлари томонидан чекланган ресурслардан энг самарали фойдаланишга ундаган ҳолда бозор механизми вужудга келиши ва ривожланишининг муҳим тарихий омилларидан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда, албатта, мулкнинг ҳуқуқий расмийлаштирилиши билан тўлдириладиган хўжалик амалиёти, давлат томонидан мулк муносабатларини тартибга солиш, унинг алоҳида шакллари эркинлаштириш, тегишли ҳаракатларга рухсат этиш ва мулк объектлари билан трансакцияларни амалга ошириш қоидаларини белгилаш борасидаги тавсияларни эътиборга олиши лозим.

Замонавий иқтисодий назарияда янги институционал назария деб номланувчи иқтисодий таҳлил йўналиши юзага келди. Мазкур йўналишнинг энг муҳим томонларидан бири мулк ҳуқуқлари назарияси ҳисобланади. Мулк ҳуқуқлари назариясига иккита машҳур америкалик иқтисодчи - Р. Коуз [27 ва А. Алчиан [13] асос солган. Кейинчалик ушбу назарияни ишлаб чиқиш ва уни қўллашда Барцель [41], Г.Демсец [45], Д.Норт [48], Р.Познер [50] каби янги институционал мактабнинг машҳур иқтисодчилари фаол иштирок этишган.

Мазкур йўналиш муаллифларининг мулкни талқин этишга ва ундан иқтисодий таҳлилнинг методологик ва умумназарий асоси сифатида фойдаланишга нисбатан ёндашувининг ўзига хослиги қуйидагилардан иборат: биринчидан, ўз тадқиқотларида улар кўпчилик учун ноодатий бўлган “мулк” тушунчасини таҳлил қилиб, бунда “мулк ҳуқуқлари” атамасини қўллашган. Ресурснинг ўзи эмас, балки ресурсдан фойдаланиш ҳуқуқлари тутами ёки улуши мулк ҳисобланади.

“Оноре рўйхати” деб номланувчи ҳуқуқларнинг тўлиқ тутами (рўйхати) (1961 йилда уни биринчи бўлиб таклиф этган инглиз олими – ҳуқуқшунос А.Оноре номи билан аталади) қуйидаги унсурлардан таркиб топган:[18,32];

(1) эгалик қилиш ҳуқуқи, яъни неъматларни мутлақ жисмоний назорат қилиш ҳуқуқи;

(2) фойдаланиш ҳуқуқи, яъни неъматнинг ўзи учун фойдали бўлган хусусиятларни қўллаш ҳуқуқи;

(3) бошқариш ҳуқуқи, яъни неъматлардан ким ва қандай фойдаланишини таъминлашни ҳал этиш ҳуқуқи;

(4) даромад олиш ҳуқуқи, яъни неъматлардан фойдаланишдан олинган натижаларга эгалик қилиш ҳуқуқи;

(5) суверен ҳуқуқ, яъни неъматдан ўзгалар фойдасига воз кечиш, уни истеъмол қилиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқи;

(6) хавфсизлик ҳуқуқи, яъни неъматларни экспроприациядан ва ташқи муҳит етказадиган зарардан ҳимоялаш ҳуқуқи;

(7) неъматларни мерос қолдириш ҳуқуқи;

(8) неъматларга муддатсиз эгалик қилиш ҳуқуқи;

(9) зарарли фойдаланишни таъқиқлаш, яъни ашёдан бошқа хўжалик агентларининг мулкига зиён етказувчи усул билан фойдаланишни таъқиқлаш;

(10) ундириш кўринишидаги жавобгарлик ҳуқуқи, яъни неъматни қарзни тўлаши учун олиб қўйиш имконияти;

(11) қолдиқ хусусият ҳуқуқи, яъни бузилган ҳуқуқларнинг тикланишини таъминловчи тартиб-қоидалар ва институтларнинг мавжуд бўлиши ҳуқуқи.

Мулк ҳуқуқлари неъматларнинг мавжуд бўлиши муносабати билан инсонлар ўртасида юзага келадиган, жамият томонидан (давлат қонунлари, маъмурий фармойишлар, анъаналар, урф-одатлар ва ҳ.к. билан) рухсат этилган хатти-ҳаракат муносабатларидир. Ушбу муносабатлар ҳар қандай шахс бошқа инсонлар билан ўзаро муносабатларида амал қилиши ёки уларга амал қилмаганлик туфайли харажатларни амалга ошириши лозим бўлган неъматлар борасидаги хатти-ҳаракат нормаларини ўзида намоён этади. Бошқача айтганда, мулк ҳуқуқлари жамиятда қабул қилинган муайян муносабат қоидалари ҳисобланади.

Институционал ёндашув нуқтаи назаридан, мулк ҳуқуқлари – бу муайян ресурслардан фойдаланишни назорат қилиш ва бунда юзага келадиган харажатлар ва фойдани тақсимлаш ҳуқуқи. Айнан мулк ҳуқуқлари ёки инсонлар фикрига кўра, тегишли муносабат қоидалари ҳисобланган нарсалар жамиятда талаб ва тақлиф жараёнлари айнан қай тарзда амалга оширилишини белгилаб беради.

Мулк ҳуқуқлари назариясининг иккинчи ўзига хос белгиси шундан иборатки, мулк тушунчаси унда ресурсларнинг нисбатан камёблиги ёки чекланганлиги муаммосидан ажратиб чиқарилади [29]: «... қандайдир камёблик шартларисиз мулк ҳақида сўз юритишдан маъно йўқ».

Мулк ҳуқуқлари назарияси муаллифларининг фикрига кўра, бошқаларни ресурслардан эркин фойдаланишдан маҳрум этиш, ушбу ресурсларга бўлган мулк ҳуқуқини таснифлашни англатади. Бошқача айтганда мулк ҳуқуқларини таснифлаш – бу алоҳида ваколатларни бир ёки бир неча иқтисодий субъектга бириктиришдир. Масалан, юқорида санаб ўтилган «Оноре рўйхати»даги 11 та ваколат бир жисмоний ёки юридик шахсга бириктирилиши шарт эмас. Давлат турли қонунчилик ҳужжатларида ва, биринчи галда, мамлакатимизда Конституция [1]да ёзилган расмий қоидалар – қонунлар кўринишига эга бўладиган мулк ҳуқуқларини таснифлашда ўта муҳим роль ўйнайди.

Мулк ҳуқуқларини таснифлашнинг мазмуни ва мақсади шундан иборатки, мулк ҳуқуқларининг уларга юқори баҳо берувчи, улардан самарали фойдаланишга қодир бўлган шахслар томонидан қўлга киритилиши учун шароитлар яратишдан иборат. “Агар муайян ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқлари сотиб олиниши ва сотилиши мумкин бўлса, – деб ёзади Р.Коуз [27], – уларни, охир-оқибат, ушбу ҳуқуқлар берадиган имкониятларни юксак кадрловчи шахс қўлга киритади. Мазкур жараёнда ҳуқуқлар қўлга киритилиши, бўлиниши ва улар рухсат этадиган фаолият энг юқори бозор нархига эга бўладиган даромад келтирадиган тарзда кетма – кетлигида бўлиши

мумкин”. Шундай қилиб, мулк ҳуқуқларини таснифлаш, яъни аниқ белгилашнинг асосий мақсади, хўжалик юритувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатини улар энг самарали қарорлар қабул қиладиган тарзда ўзгартиришдан иборат. Чунки, улар томонидан амалга ошириладиган фаолиятнинг барча ижобий ва салбий натижалари, пировардида, фақат мулкдорнинг бўйнига тушади. Шунинг учун мулкдор қарорлар қабул қилишда уларнинг имкон қадар тўлиқ ҳисобга олинишидан манфаатдордир.

Буни қуйидаги мисол билан изоҳлаш мумкин. Кўпинча кичик ёки нисбатан катта бўлмаган шаҳар чегарасидан ташқарида “эгасиз” ерларга дуч келамиз. Одатда, бу аҳлатлар ташланадиган ерлар, шаҳар четидаги майда томорқалар, ўша “эгасиз” ерларда “ўзи эгаллаб олиш” тартибида солинган иморатлар ва ҳ.к. Бу борада низоли вазият қуйидагилар туфайли юзага келади: бунда ҳар бир иштирокчи мен аҳлат ташлашга ёки қандайдир сабзавотни етиштиришга ҳақлиман деб ҳисоблайди, айти пайтда бошқалар биз тоза ҳаводан нафас олишга ва шаҳар замонавийлашган кўринишга эга бўлишига ҳақлимиз деб ҳисоблашади. Аслида ушбу ҳолатларда бутун муаммо шундан иборатки, “эгасиз” ерлар масаласида мулк ҳуқуқлари таснифланмаган, ҳуқуқлар низо иштирокчиларининг ҳеч бирига бириктирилмаган.

Мулк ҳуқуқлари қанчалик аниқ бўлса, хўжалик юритувчи субъектда унинг қарори бошқа шахсга келтирадиган фойда ёки зарарни ҳисобга олишга интилиш шунчалик кучли бўлади. Айнан шунинг учун у ёки бу давлат мулки объектларига бўлган мулк ҳуқуқларини алмашиш жараёнида улар ушбу давлат активларини юксак кадрловчи ва улардан бошқаларга қараганда самаралироқ фойдаланувчи хусусий шахс (самарали мулкдорлар) ёки тадбиркорга топширилади. Бу билан давлат мулки объектларининг самарали тақсимланиши таъминланади, чунки хусусийлаштириш жараёнида улар камроқ самара билан фойдаланишдан кўра, катта самара билан фойдаланишга, улардан кўпроқ самара олишга интилувчи шахсларга ўтади.

Иқтисодиёт фанида ушбу муаммо Р. Коуз теоремаси негизида кўриб чиқилади [38].

Инсонларнинг хўжалик фаолиятида мулкка нисбатан иккита асосий ҳуқуқий ҳолати маълум: хусусий мулк ва давлат мулки, шунингдек аралаш (шу икка мулк асосида) ҳуқуқий ҳолатлар.

Хусусий мулк ҳуқуқи шуни англатадики, алоҳида жисмоний ёки юридик шахс мулк ҳуқуқларининг бутун тутамига (Оноре рўйхати бўйича) ёки юқорида санаб ўтилган 11 та ваколатнинг фақат айримларига эга. Масалан, алоҳида жисмоний шахс юқорида санаб ўтилган ҳуқуқларнинг фақат айримларига эга бўлиши мумкин, қолганларига эса эга бўлмаслиги мумкин. Айрим ҳуқуқлар фақат муайян кетма – кетликда мавжуд бўлиши ва алоҳида олиб қаралганда, ҳеч қандай қадр-қиматга эга бўлмаслиги мумкин (масалан, еттинчи ҳуқуқ биринчи ҳуқуқсиз). Ушбу ҳуқуқларга турли жисмоний ёки юридик шахслар эга бўлишини ҳисобга олган ҳолда уларни турли кетма – кетликда белгилаб қўйиш мумкин. Шу нуқтаи назардан амалда мулк шакллариининг хилма-хиллиги ҳақида сўз юритиш мумкин.

Давлат мулки ҳуқуқи шуни англатадики, ҳуқуқларнинг бутун тутами ёки унинг турли кетма – кетликларига фақат давлат эга бўлади. Бунда чекланган ресурсларнинг катта қисмига бўлган барча 11 та ҳуқуқ давлат томонидан қанчалик юқори даражада амалга оширилса, хўжалик юритишнинг бундай тизими кўп поғоналик номига шунчалик юқори даражада лойиқ бўлади.

Ғарб мамлакатларининг ҳозирги хўжалик тизими мулк нуқтаи назаридан «аралаш иқтисодиёт» деб номланади. Биринчидан, уларда нарх ўзгариши ҳақидаги хабар механизми ёки ўз-ўзидан юзага келадиган тартиб, ахборот узатишни белгилаб берувчи усул ҳисобланади. Иккинчидан, камёб (чекланган) ресурсларнинг катта қисми (уларнинг энг асосийси) капитал хусусий мулкка тегишлидир. Шунинг учун «аралаш иқтисодиёт» атамаси фақатгина биз ўз-ўзидан юзага келадиган тартибни ҳам, поғонани ҳам; мутлак

хусусий мулкнинг ҳуқуқий ҳолатини ҳам, мутлақ давлат мулкчилигини ҳам соф кўринишда кузатмайдиган вазиятни акс эттиради. Давлат секторининг чегараларини кенгайтиришга интилиш, сўзсиз хўжалик алоқаларининг ушбу тизимидаги мулк ҳуқуқини кўп поғоналик таркибий қисмларни кучайтиришига олиб келади. Бу давлатнинг иқтисодиётдаги ролини оширади, натижада трансакция харажатларини ошиши юз беради.

Иқтисодий адабиётларда мулк ҳуқуқи алмашишида трансакция харажатларини тоифаларга ажратиш кам ўрганилган. Шуларни инобатга олганда қуйида кўчмас мулк ҳуқуқи алмашинуви билан боғлиқ трансакция харажатлари таснифини кўриб чиқиш мумкин. Ушбу харажатлар таснифлари кўчмас мулкни баҳолаш билан шуғулланувчи компания фаолияти билан боғлиқдир.

1. Ахборотни излаш харажатлари. Ҳар қандай шартнома ёки битим шартнома тузилиши учун ахборотни тўплаш зарурлигини назарда тутади. Амалда ҳар қандай битим ахборотни таҳлил қилиш: бозорни (маркетинг) тадқиқ этиш, харидорни ёки сотувчини қидириб топиш, нархлар ва бозорни таҳлил қилиш билан кузатилади. Баҳолаш хизматлари билан шуғулланувчи компаниялар учун ушбу харажатлар ўз хизматларини реклама қилиш харажатлари, буюртмаларни қидириб топишда воситачилар хизматларининг ҳақини тўлаш билан боғлиқ. Бироқ, баҳолашнинг ўзини бажаришда ахборотни излаш харажатлари, бозорларни таҳлил қилиш ва ҳ.к. ахборотни излаш харажатлари ҳисобланмайди, чунки мазкур ҳолатда ушбу харажатлар баҳолаш компанияси учун ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради.

2. Музокаралар олиб бориш харажатлари. Ҳар қандай шартномани тузишдан олдин музокаралар олиб борилади. Мазкур харажатлар жумласига вакиллик харажатлари, эҳтимол тугилган миждозларга ташриф буюришдаги хизмат сафарлари харажатлари ва ҳоказолар киритилиши мумкин. Шунингдек, ушбу харажатлар таркибига шартномани расмийлаштириш – шартномаларни тайёрлаш чоғида юристлар маслаҳатлари харажатлари ҳам

киради. Одатда, мазкур харажатлар шартномаларнинг намунавий шаклларида фойдаланиш орқали камайтиради.

3. *Ўлчаш харажатлари.* Ушбу харажатлар жумласига кўрсатилаётган хизматлар ёки сотилаётган товарларнинг сифатини назорат қилиш харажатлари киради. Одатда, шартномаларни тузиш чоғида матнда шартнома предмети бўлган товарлар ёки хизматлар қандай талабларга жавоб бериши лозимлиги кўрсатилади.

Мураккаб техникани ишлаб чиқариш ёки, масалан, мураккаб ва хавфли иншоотларни куриш чоғида ушбу харажатлар махсус ўлчаш техникаси, сифат ва хавфсизликни назорат қилувчи юқори малакали кадрларнинг мавжудлиги билан боғлиқ умумий ишлаб чиқариш харажатларининг катта қисмини ташкил қилиши мумкин. Мазкур харажатларни камайтириш, биринчи навбатда, стандартлар ва қоидаларни ишлаб чиқиш, лицензиялаш, сифатни сертификатлаш тизимлари ва ҳ.к. орқали амалга оширилади.

Кўчмас мулк объектларини баҳолаш фаолиятида ушбу харажатлар жумласига, биринчи галда, лицензиялаш харажатлари, шу жумладан баҳоловчиларни касбга қайта тайёрлаш дастурлари бўйича ўқитиш харажатлари, турли буюртмачиларнинг талабига кўра аккредитациялаш харажатлари, хизматларни сертификатлаш ихтиёрий тизимларида фирмаларни сертификатлаш харажатлари, фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш, ҳисоботларга тақриз ёзиш (ихтиёрий равишда ёки буюртмачининг талабига кўра) харажатлари, сертификатланган дастурий маҳсулотларни сотиб олиш харажатлар киритилиши мумкин. Шунингдек, турли норматив ва бошқа материаллар – услубий тавсиялар, маълумотномалар ва ҳоказоларни харид қилиш харажатларини ҳам мазкур харажатлар жумласига киритиш мумкин.

Ушбу харажатларнинг асосий функцияси сифатсиз хизматлар кўрсатилган ҳолларда кўрилиши мумкин бўлган йўқотишларни камайтиришдан иборат. Баҳолаш фаолияти билан шуғулланувчи компаниялар

учун улар барча бизнесни юритиш харажатларининг 30-40 фоизинигина ташкил қилиши мумкин.

4. *Мулк ҳуқуқларини таснифлаш ва ҳимоя қилиш харажатлари.* Харажатларнинг ушбу тоифаси, биринчи навбатда, мулк ҳуқуқларини расмийлаштириш ва ҳимоя қилиш учун зарур бўлган харажатлар билан шартланган. Бунга юристларни сақлаб туриш харажатлари, суд харажатлари, мулк ҳуқуқларининг рўйхатга олинишини ва ҳимоя қилинишини таъминловчи давлат ҳокимияти органларини сақлаб туриш харажатлари киритилиши мумкин.

Баҳолаш фаолиятини амалга оширувчи компаниялар учун мазкур харажатлар кўпинча мулк ҳуқуқларини ёки эгаллаб турилган офис биноси учун ижара ҳуқуқларини рўйхатга олиш харажатларида, интеллектуал мулк объектлари ва товар белгисини расмийлаштириш ва рўйхатга олиш харажатларида, ушбу ҳуқуқлар бузилган ҳолларда суд чикимларида ўз ифодасини топади. Таъкидлаш лозимки, харажатларнинг мазкур тури трансакция хизматлари бозорини шакллантиришнинг асосий омилларидан бири билан боғлиқ бўлиб, ушбу бозорнинг ҳажми кўп жиҳатдан баҳоловчиларнинг фаолият кўрсатишини таъминлайди.

5. *Ғайриқонуний хатти-ҳаракат харажатлари.* Мазкур харажатларни таҳлил қилиш ва аниқлаш анча мураккаб вазифа ҳисобланади. Улар жумласига, биринчи галда, битим иштирокчиларининг ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаришдан озми ёки кўпми яширинча тарзда бўйин товлаши билан (лекин тўғридан-тўғри бош тортиши билан эмас) боғлиқ харажатлар киритилади. Ходим ўз мажбуриятларини тўлиқ ҳажмда бажармаган ҳолатдаги бўйин товлаши бундай хатти-ҳаракатга мисол бўлади. Ушбу ҳолатда бундай хатти-ҳаракатни аниқлаш кўпинча компания маъмурияти томонидан назоратнинг қимматбаҳо ва самарали тизимларининг яратилишини талаб қилади. Ҳар қандай раҳбар учун ходимлар ишининг самарадорлигини таҳлил қилиш асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Иккинчи томондан, ходимлар фаолиятини назорат қилиш тизимларини ташкил этиш харажатлари кам самарали бўлиши мумкин. Бошқарув аппарати ишининг вазифаларидан бири ушбу турдаги харажатларни камайтиришдан иборат.

Шунингдек, ғайриқонуний хатти-ҳаракат харажатлари жумласига товламачилик билан боғлиқ харажатлар ҳам киради. Товламачилик деганда унда бизнесни технологик ва бошқа сабабларга кўра фақат муайян омиллар мавжуд бўлган ҳолларда юритиш мумкин бўлган вазият тушунилади. Агар ушбу омиллардан бири тўсатдан умумий жараёндан чиқарилса, у ҳолда бунинг натижасида қолган иштирокчилар учун катта талофатлар юзага келиши мумкин.

Баҳолаш бизнеси нуқтаи назаридан тегишли маълумотга ва баҳолаш фаолиятини амалга ошириш лицензияси эга бўлган ягона баҳоловчи компаниядан кетишни таҳдид қилган ҳолда ўзи учун ҳақ тўлашдаги алоҳида устунликларни талаб қиладиган, бундай ҳолатда эса амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ компания баҳолаш хизматларини кўрсата олмайдиган вазият юзага келиши мумкин. Шунинг учун, одатда, баҳолаш фаолиятини амалга ошириш учун лицензиялар фирмалар мулкдорларига расмийлаштирилади ёки лицензияга штатда турган бир неча ходимлар киритилади, бу, пировардида, ғайриқонуний хатти-ҳаракат харажатларини камайтириш имконини беради.

Таъкидлаш лозимки, кўчмас мулк билан операцияларни амалга оширишда уларни расмийлаштириш учун нафақат харидорлар, балки сотувчилар ҳам харажат қилишга мажбур.

Бундай ҳолат кўчмас мулк объектларининг айланмаси учун жиддий тўсиқ ҳисобланиб, уларга киритилган қўйилмалар самарадорлигини пасайтиради. Кўчмас мулкнинг эркин муомалада бўлишига ҳалақит берувчи тўсиқларни бартараф этиш зарур, бу ундан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Объектларга бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини амалга оширишда трансакция харажатларининг моҳиятини кўриб чиқиш ислохотларнинг ҳозирги босқичида муҳим аҳамиятга эга.

Объектларга бўлган мулк, мулк шаклига мувофиқ муайян объектнинг фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқида, ундан фойдаланишдан олинган даромаднинг маълум қисми ўзлаштирилишида ўз ифодасини топади. Объектларга бўлган мулк бевосита мулкдорнинг ўзи томонидан фойдаланилиши ёки иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган юридик ва жисмоний субъектларга фойдаланиш, тасарруф этиш ёхуд эгалик қилиш ҳуқуқида топширилиши мумкин.

Мулкнинг хусусий ва давлат шакли фақат объектдан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ёки унга эгалик қилиш ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектга топшириш асосида амалга оширилиши мумкин. Мулкнинг хусусий ёки акциядорлик шакли мулкдорнинг ўзи томонидан фойдаланилиши ёки унинг бошқа субъектга фойдаланиш, тасарруф этиш ёхуд эгалик қилиш ҳуқуқида топширилиши амалга оширилади. Масалан, табиий бойлик объектларига нисбатан мулк муносабатлари табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни муҳофаза этиш, такрор ишлаб чиқариш ва тиклаш, объектларни ва табиий ресурслардан фойдаланишдан олинган даромадни тақсимлаш, табиий ресурсга бўлган мулкни алмашиш ва истеъмол қилиш соҳасидаги иқтисодий муносабатларнинг бутун тизимини қамраб олади.

Хусусийлаштириш объектларига бўлган мулк ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида давлат ва жамият аъзолари умуман олганда муайян харажатларни кўради. Ушбу харажатларни иккита қисмга бўлиш лозим.

(А) Унга бўлган мулкнинг муайян шаклида объектнинг ўзининг қиймати билан боғлиқ харажатлар. Бу унга бўлган мулкнинг муайян шаклларида ва ҳуқуқларида объектдан фойдаланиш жараёнидаги харажатлар самарадорлиги.

– Алмашувда – бу сотилаётган объектнинг қиймати билан белгиланадиган харажатлар.

– Тақсимлашда – бу объектнинг ўзининг қиймати ва унга бўлган муайян мулкка мувофиқ тақсимланадиган, ўзлаштириладиган даромаднинг улуши.

– Истеъмол қилишда – бу унга бўлган мулкнинг муайян шакллари ва ҳуқуқлари асосида хусусийлаштирилган объект негизида маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар.

(Б) Объектга бўлган мулк шакли ва ҳуқуқининг ўзгариш қиймати билан белгиланадиган харажатлар. Харажатларнинг ушбу турини объектларга бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини амалга ошириш трансакция харажатлари жумласига киритиш зарур.

А.Московскийнинг [30] фикрига кўра, мулк муносабатларини амалга ошириш трансакцияси – бу давлат мулки объектга бўлган иқтисодий ва юридик ҳуқуқларни ўтказиш ва ундан фойдаланишдан келадиган даромадни олиш борасидаги муносабатлар ҳисобланади. Бунда трансакциялар бир даврга (вақтга), бир марталик хусусиятга эга бўлиши ёки кўп марталиб такрорланиши мумкин. У мулкдорни тўлиқ алмаштиришга ёхуд фақат объектдан фойдаланиш ҳуқуқини ўтказишга йўналтирилган бўлиши мумкин.

Давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини амалга оширишдаги трансакция харажатлари – бу иқтисодий муносабатлар тизимида мулкдор ва фойдаланувчи учун объектни ва ундан фойдаланишдан келадиган даромадни ўзлаштириш имкониятини яратувчи харажатлар ҳисобланади. Давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини амалга ошириш трансакция харажатлари – бу мулк шакллари ва ҳуқуқлари билан алмашиш ҳамда мулк шакллари ва ҳуқуқларининг бундан кейинги амал қилиши натижасида ҳозирги ва бўлажак мулкдорлар ва фойдаланувчиларнинг харажатларидир.

Объектларга бўлган мулкни амалга ошириш трансакция харажатлари мулк ҳуқуқи алмашувининг ўзи билан боғлиқ харажатлар ҳамда мулк шакллари ва ҳуқуқларининг амал қилиши жараёни билан боғлиқ харажатларга бўлинади.

Илмий адабиётларда трансакцияларни аниқлаш ва трансакция харажатларини ўлчашга нисбатан иккита асосий ёндашув мавжуд. Биринчи ёндашув фақат бозор трансакцияларини ҳисобга олишга асосланган, иккинчиси, бозор ва ички корхона трансакцияларини ҳисобга олади. Трансакцияларни аниқлашга нисбатан иккинчи ёндашув тўлиқроқ ҳисобланиб, уни давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини алмаштириш трансакциялари ва трансакция харажатларини аниқлашга нисбатан қўллаш зарур.

Мулк шаклларини алмаштириш ва уларнинг амал қилиши трансакция харажатларида объектдан фойдаланиш ҳуқуқи (ижара шартларини бажариш) асосида фойдаланиш жараёнидаги харажатлар алоҳида ўрин тутди.

Давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқлари билан алмашиш жараёнида, одатда, трансакция харажатларини харидорлар ва сотувчилар амалга оширишади. Трансакция харажатларининг тақсимланишини аниқлаш учун объектларга бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларининг ўзгариш субъектларининг таснифини бериш лозим.

Ушбу таснифнинг асосий меъзони бўлиб давлат мулки объектларидан фойдаланиш борасидаги фаолиятнинг йўналишлари ҳисобланади.

А) юридик шахслар – объектлардан фойдаланиш бўйича тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектлари. Улар акциялар пакетини ёки давлат объектини тўлиқ мулкка ёхуд фойдаланиш (ижара) ҳуқуқларида қўлга киритишлари мумкин.

Б) юридик шахслар – объектни фойдаланишга, яъни унда ишларнинг муайян ҳажмини амалга ошириш ҳуқуқида қўлга киритувчи тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектлари.

В) жисмоний шахслар – давлат активини ёки объектни бутунлай тўлиқ мулкка ёхуд фойдаланиш (ижара) ҳуқуқларида қўлга киритишлари мумкин бўлган иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектлар.

Трансакцияларни алмашиш жараёнларини, мулк объектларини алмашиш йўналишлари бўйича қуйидаги тарзда таснифлаш мумкин:

– объектнинг мулкдори билан фойдаланувчиси ўртасида давлат мулки объектларига бўлган мулк ҳуқуқини алмашиш трансакцияси. Фойдаланувчи ушбу объектдан ёки табиий ресурсдан фойдаланиш ҳуқуқи учун ижара тўловини тўлайди;

– давлат мулки объектига бўлган мулк билан алмашиш ва бошқа субъект томонидан объектда ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолиятни тиклаш ишларининг маълум мажмуи бажарилиши трансакцияси. Мазкур ҳолатда мулкдор мулкдан ўзлаштирилган даромадни объектнинг ҳолатини яхшилашга алмаштиради;

– давлат мулки объектларига бўлган мулкни ушбу капитал бошқа мулкдорларининг инвестиция капиталига алмашиш трансакцияси;

– объектга бўлган мулк ҳуқуқи эвазига кредит олиш трансакцияси.

Харидорлар ва сотувчиларда давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини алмашиш жараёнининг трансакция харажатлари қуйидаги турлардан иборат:

а) алмашишга таклиф этилаётган мулк шакллари ва ҳуқуқлари бўйича харидорлар ва сотувчилар бозорларини ўрганиш трансакция харажатлари;

б) давлат мулки объектларининг ишлаб чиқариш фаолиятини тиклаш ишларининг муайян ҳажмини бажариш ёки ижарага олиш учун харидорлар нуфузини ва уларнинг тўлов қобилиятини ўрганиш харажатлари;

в) харидорлар томонидан давлат мулки объектларини мулк шакллари ва ҳуқуқларини алмаштиришга таклиф этиш ҳажми ва шартларини, нархларни ҳамда давлат мулкининг сотувчилари томонидан нархлар, ҳажм ва шартларни ўрганиш харажатлари;

г) эълонлар ва ўз имкониятларини реклама қилиш харажатлари;

д) тендерларда, танловларда ва кимошди савдоларида иштирок этиш харажатлари;

е) бозорлар, харидорлар, сотувчилар ҳақида ахборот тўплаш ва уни таҳлил қилиш учун кадрлар тайёрлаш, тендерларда иштирок этиш, музокаралар олиб бориш, шартномалар тузиш ва ҳ.к. харажатлари;

ж) давлат мулки харидорининг молиявий-иқтисодий ва техник базасини ўрганиш харажатлари. Давлат мулки объектини ижарага топширувчи сотувчилар учун ёки мулкнинг давлат шакллариини ўзгартиришда харидорда объектларни тиклаш учун молиявий маблағлар ва техник воситаларнинг мавжудлиги муҳим ҳисобланади;

з) экспертларни жалб қилиш харажатлари;

и) музокаралар юритиш, мулкни давлат мулки объектларига алмашиш шартномаларини тузиш бўйича мутахассисларни жалб этиш харажатлари.

Тадқиқотчилар трансакция харажатлари шаклланишининг макро- ва микродаражасини ажратишади. Макродаражага трансакциялар сотилиши ва трансакция харажатларининг шаклланиши доирасида иштирок этадиган институтлар киради. Бозор шароитида давлат объектларга бўлган мулкнинг асосий субъекти сифатида объектга бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларидан қатъий назар (асосан бу табиий бойликлар капиталига тааллуқли) олиб қўйилиш, ифлослантиришга нисбатан чекловларни белгилаши, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, тиклаш ва такрор ишлаб чиқаришнинг асосий сифат ва миқдорий параметрларини белгилаши шарт.

Мулкнинг самарали шакли ва ҳуқуқини жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун давлат муайян бошқарув трансакцияларини амалга ошириши керак. Ушбу трансакциялар ўзининг тур таркибига эга бўлиб, уларни муайян институтларнинг шаклланиши нуқтаи назаридан кўриб чиқиш зарур. Объектларга бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини алмаштириш трансакцияларини амалга оширишнинг макродаражасида бундай институтлар жумласига қўйидагиларни киритиш мумкин:

– объектларнинг кадастр баҳоларини тузиш, амалиётга жорий этиш, уларга тузатишлар киритишни амалга оширувчи таркибий бўлинмаларни ўз ичига олган кадастрлар институти;

– давлат мулки объектларининг мониторинги институти;

– давлат мулкни иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектларга фойдаланиш ҳуқуқида топшириш институти;

– давлат мулкни иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектларга фойдаланиш ҳуқуқида сотиш институти;

– мулкнинг мавжуд шакли самарадорлигини баҳолаш ва уни алмаштириш ёки давлат мулки объектининг фойдаланувчисини алмаштириш бўйича қарорларни асослаш институти;

– давлат мулки объектларига бўлган мулк шакллари ва ҳуқуқларини алмаштиришни истовчи сотувчилар ва харидорларни боғловчи ташкилотлар институти;

– мулкни юридик реализация қилиш институти;

– мулкни ҳуқуқий ҳимоялаш институти.

Микродаражада мулкни давлат мулки объектларига алмаштириш трансакциялари иқтисодиётнинг қуйидаги субъектлари ўртасида шаклланади: давлат ва иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъект; минтақавий (маҳаллий) ўзини ўзи бошқариш органи ва иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъект; иқтисодий жиҳатдан алоҳида ажратилган субъектлар (корхоналар ва уй хўжаликлари).

Давлат мулки объектларига хорижий инвесторларни жалб қилишда муайян лойиҳаларни амалга ошириш учун тўғридан-тўғри харажатлар жумласига кирмайдиган трансакция харажатларини пасайтириш инвестицион бозорнинг ахборот инфратузилмасини ривожлантириш, инвесторнинг мулки ва шахсини ножўя таъсирдан ҳимоялаш орқали амалга оширилади. Шунинг учун буни таъминлаш мақсадида қонунчилик ва норматив ҳужжатларни тайёрлаш чоғида инвесторларнинг манфаатларини ҳисобга олиш лозим.

Маҳаллий кичик инвесторлар учун ишлаб чиқариш биноларини ижарага олиш тўловларининг чекланиши муҳим аҳамият касб этади. Инвесторлар мулкани химоялаш нуқтаи назаридан камомадлар ва бошқа йўқотишлар, шунингдек носоғлом рақобат орқали етказилган зарар миқдорини аниқлашнинг ягона тартиби аҳамиятга эга.

Таъкидлаш лозимки, трансакция харажатларининг таркиби, масалан, инвестор капитал кўйилмаларининг таркибидан фарқ қилади. Агар инвесторнинг инвестициялаш босқичигача қилган харажатлари билан инвестиция босқичидаги харажатлар нисбати тахминан 1:10 нисбатни ташкил қилса, у ҳолда инвестициягача бўлган босқич улушига трансакция харажатлари умумий ҳажмининг 70 фоизигачаси тўғри келади. Албатта, юқори ҳажмдаги трансакция харажатлари (биринчи галда инвестициялашгача бўлган босқичдаги) ягона “оғир жой” ҳисобланмайди, лекин, амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, улар ўз салбий таъсирининг аҳамиятига кўра солиқ юки, фоиз ставкалари даражаси, ташқи савдо қонунчилиги каби масалалар билан муваффақиятли “рақобатлашиши” мумкин.

Инвестиция фаолиятини ахборот билан таъминлаш борасида давлат фаолият кўрсатиб турган ва янги ташкил этиладиган тижорат консалтинг ташкилотларига, бизнес-режаларни ишлаб чиқувчи фирмаларга, лойиҳа институтларига кўмаклашиши зарур. Инвестиция фаолиятини ахборот билан таъминлашнинг муайян вазифалари қонунчилик, бозорнинг ҳолати, иқтисодиёт ва алоҳида тармоқларни ривожлантириш истиқболлари, инвестицияларни жалб қилишдан манфаатдор бўлган корхоналарнинг режалари, хусусийлаштириш жараёни, акцияларнинг сотилиши, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш тўғрисидаги ахборотни тўплаш, қайта ишлаш ва фаоллаштиришдан иборат.

Юқорида баён этилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, трансакция харажатларини миқдорий баҳолаш муаммосини ҳал этиш мумкин. Бунинг учун қуйидаги бир неча шартни бажариш зарур: биринчидан,

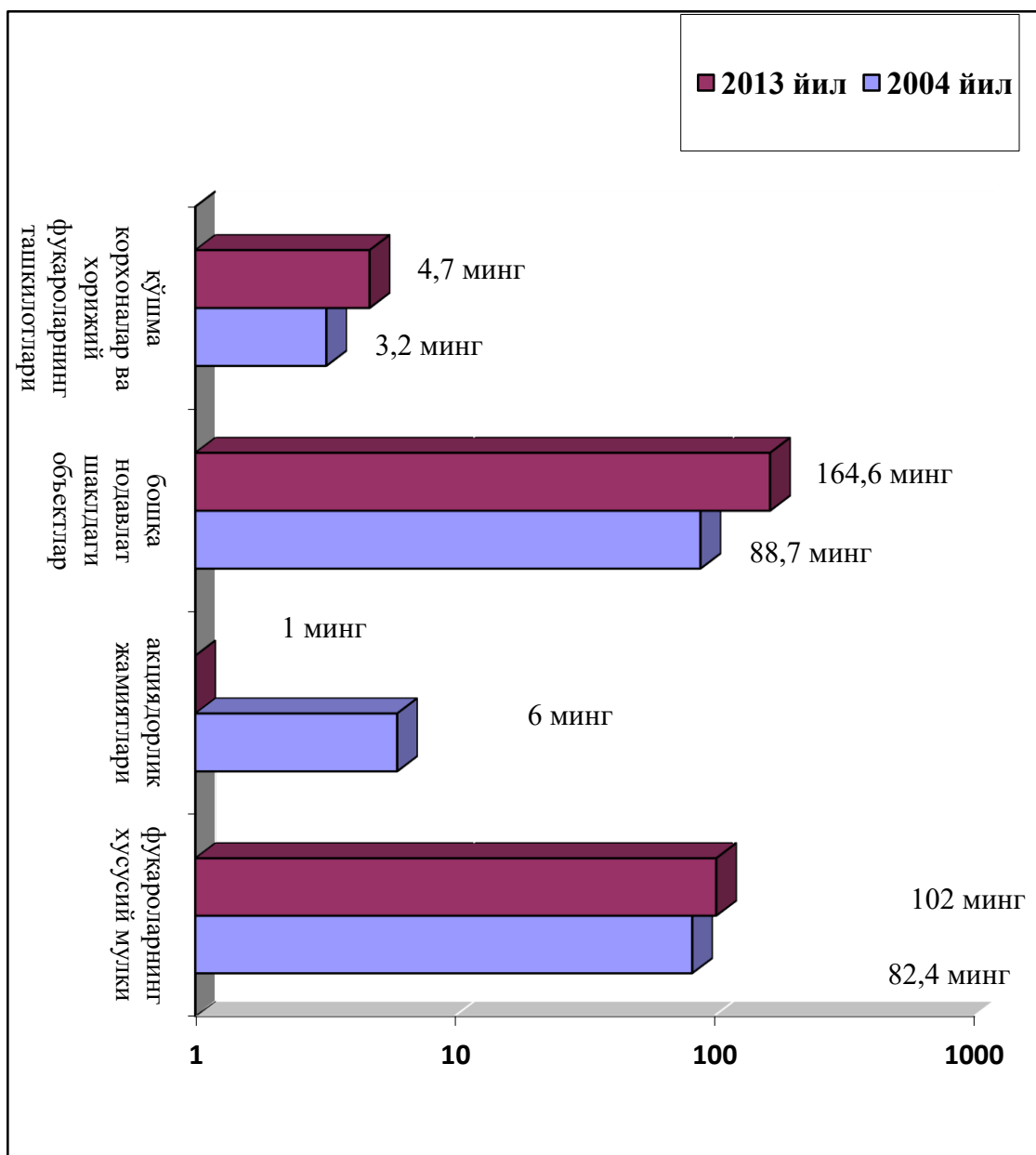
трансакция харажатлари тушунчасига тадқиқотчининг олдида қўйилган вазифани ҳал этиш имконини берувчи аниқ таъриф бериш ва иккинчидан, эмпирик маълумотларни олиш усулини танлаш.

2-БОБ. МУЛК ҲУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ВА УЛАРНИ КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

2.1. Давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқлари алмашинуви бўйича трансакцияларни амалга ошириш механизмлари ва шакллари

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун ишбилармонлик муҳитини шакллантириш, уларнинг ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва янада такомиллаштириш давлат активларини хусусий мулкга сотилишига сабаб бўлди. 2013 йил якунига кўра фуқароларнинг хусусий мулк негизида ташкил этилган ташкилот ва корхоналарининг сони 102 мингтани (ёки рўйхатдан ўтган нодавлат мулк

шаклидаги корхоналарнинг умумий сонидан 38,9 %), акциядорлик жамиятлари сони – 1,1 мингта (0,4%), қўшма корхоналар ва хорижий фуқароларнинг ташкилотлари – 4,7 мингта (1,8%), бошқа нодавлат мулк шаклидаги корхоналар– 154,5 мингтани (58,9%) ташкил этган (2.1-расм).

Манба: ЎЗР давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

2.1-расм. Ўзбекистонда нодавлат мулк шаклидаги корхона ва ташкилотлар сонининг тақсими

Айни дамда мулк ҳуқуқлари институтини трансформация жараёнлари асосан хусусийлаштириш ва мулкга эгалик қилиш ва бошқаришга ёлланма ходимларни жалб этиш билан боғлиқ. Республикамизда хусусийлаштириш жараёни ривожланишининг дастлабки кунларидан бошлаб янги актив эгалари учун кафолат ва рағбатларни таъмин этувчи қонун ва норматив ҳужжатлар қабул қилинган, алмашинув трансакциясини амалга ошириш учун бозор инфратузилмалари ва турли хил институтлар ташкил этилган, давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқларини хусусий тадбиркорларга бериш механизм ва шакллари жорий қилинган ва улар такомиллаштирилиб келинган. Айни пайтда давлат мулкани сотиш механизми давлат мулк объектларини хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги Тартибига мувофиқ ҳолда амалга оширилади [5].

Хусусийлаштириш жараёнини амалга ошириш тажрибаси шуни кўрсатиб турибдики, давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқи ва шакллари алмашинуви бўйича трансакция харажатлари мавжуд ва улар жуда катта улушни ташкил этади. Давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқи мулк шаклига қараб муайян объект (актив)ларни муайян фойдаланиш ҳуқуқи билан ва ундан фойдаланишдан олинган даромаднинг бир қисмини ўзлаштиришда ифодаланилади.

Давлат объекти (актив)ларига бўлган мулк ҳуқуқи бевосита мулкдор ўзи ундан фойдаланиши ёки иқтисодиётнинг бошқа иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган юридик ва жисмоний субъектлар томонидан фойдаланиш ҳуқуқи билан мулкка берилиши мумкин.

Умуман иқтисодиёт ва корхона учун хусусийлаштиришнинг қуйидаги кутилаётган афзалликларини ҳамда давлат миқёсида унинг салбий таъсирини кўрсатиш мумкин (2.1-жадвал).

2.1-жадвал.

Хусусийлаштиришнинг кутилаётган афзалликлари ва салбий таъсирлари

Хусусийлаштиришнинг афзалликлари		Хусусийлаштиришнинг давлат миқёсидаги салбий таъсирлари
Иқтисодиёт учун	Корхона учун	
Самарадорлик ва рақобатбардошликнинг ўсиши	Ишлаб чиқариш харажат-ларининг камайиши	Хусусийлаштирилаётган корхоналарни қайта ту-зишда ишлаб чиқариш хажмлари пасайиши на-тижасида ЯИМнинг қисқариши
Давлат корхоналарини сотишдан тушган даромадларнинг ўсиши	Бозор ўзгаришларига таъсирчанликнинг эластиклиги	Даромаднинг қисқа муддатли ўсиши
Янги мулкдорларнинг янада самарали хўжалик юритиш натижасида ЯИМнинг ўсиши	Янада унумли менежмент натижасида бошқарув самарадорлигининг ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши	Хусусийлаштирилаётган давлат мулкнинг қийма-тини пасайтириш натижа-сида бюджетга даромад-лар тушмаслик эҳтимоли мавжудлиги
Ички инвестицияларни фаоллаштириш	Инновацияларга юқори даражада мослашувчанлиги	Бандликнинг қисқа муддатли қисқариши
Солиқ солинадиган базанинг кегайиши	Қарорларни қабул қилишда катта имкониятлар	Низо даражасининг ўси-ши, ишчи ва менежерлар ўртасидаги муносабат-ларнинг ёмон-лашиши; меҳнат унумдор-лигининг қисқа муддатли пасайиши
Солиқдан тушган давлат даромадларининг ўсиши	Ишчиларни қабул қилиш ва бўшатишда чекловлар камайиши	Иқтисодий эркинлик-нинг пасайиш эҳтимоли
Тадбиркорлик, ижод ва ташаббуслар тизимини ривожлантириш бўйича	Маҳаллий ва хорижий инвесторлар маблағлари-ни жалб	Бошқарувда банд бўлганлар иштирокчининг камайиши

мустаҳкам пойдеворни шакллантириш	этиш бўйича катта имкониятлар	
		Хусусийлаштиришдан олинган самарани тақсимлашда ижтимоий адолатлик даражасининг пасайиши

Манба: тадқиқот натижалари бўйича тузилган

Давлат объект (актив)ларига бўлган мулк муносабатлари объектлардан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш, такрор ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда уларни ишлатишдан олинган даромад, уларга бўлган мулк ҳуқуқини алмаштиришда бутун иқтисодий муносабатлар тизимидан ўтади. Объект (актив)ларга бўлган мулк ҳуқуқини сотиш мақсадида муайян харажатлар пайдо бўлиши мумкин. Ушбу харажатларни иккита қисмга бўлиш зарур.

А) Ишлаб чиқариш қиймати ва объект (актив)лар ўзининг қиймати (унга бўлган муайян мулк шароитида) билан белгиланадиган харажатлар. Булар объект (актив)ларга бўлган муайян мулк шакллари ва ҳуқуқлари шароитида улардан фойдаланиш жараёнидаги харажатлардир.

Билвосита ишлаб чиқаршда – бу муайян мулк шакллари ва ҳуқуқлари шароитида улардан фойдаланиш, уларни сақлаш, такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлардир.

Алмашинувда эса бу сотилаётган объект (актив)ларнинг қиймати билан белгиланадиган харажатлардир.

Тақсимлашда – бевосита объект (актив)ларнинг қиймати ва уларга бўлган муайян мулкчиликга мувофиқ ҳолда тақсимланадиган даромаднинг улушидир.

Истеъмол қилишда – бу бевосита объект (актив)лардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлардир.

Б) Бевосита объект (актив)ларга бўлган мулк шакл ва ҳуқуқларининг ўзгариш ва фаолият кўрсатиш қиймати билан белгиланадиган харажатлар. Мазкур харажат турига объект (актив)ларга бўлган мулк шакл ва ҳуқуқларни алмашинув бўйича трансакция харажатларини келтириш мумкин.

Мулкчилик муносабатларини амалга ошириш трансакциялари – объект (актив)ларга бўлган иқтисодий ва юридик ҳуқуқларни беришга оид иқтисодий ва юридик муносабатлар, ишлатишдан даромад олиш ҳамда актив (объект)ларга бўлган мулк нуқтаи назаридан кўриб чиқилган ҳуқуқлар “тўплами”га мувофиқ барча қолган иқтисодий ва юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлардир [22]. Трансакция бир йўла, бир марта тавсифга эга бўлиши ёки кўп марта такрорланиши мумкин. У мулдорларнинг бутунлай алмашилиши ёки фақат объект (актив)лардан фойдаланиш ҳуқуқини беришга йўналтирилиши мумкин.

Давлат объект (актив) ларига мулк ҳуқуқини беришда вужудга келаётган трансакция харажатлари – объект мулкдори учун имконият ва шароитларни яратиб берувчи ҳамда иқтисодий муносабатлар тизимида муайян нисбатларда уларни ишлатишдан даромад олишга имкон берувчи харажатлардир. Ушбу сотиш харажатлари бевосита алмашинув харажатлари билан боғлиқ ҳамда мулк шакл ва ҳуқуқларнинг фаолият кўрсатиши билан боғлиқ харажатларга бўлинади.

Илмий адабиётларда трансакция тушунчасига ва трансакция харажатларини ўлчашга бўлган иккита асосий ёндошув мавжуд. Биринчи ёндошув – фақат бозор трансакцияларига асосланган, иккинчи ёндошув эса бозор ва фирма ички трансакцияларини ҳисобга олади. Трансакцияга бўлган иккинчи ёндошув тўлиқроқ ҳисобланади ва уни хусусийлаштиришда объектларга бўлган мулк шакл ва ҳуқуқларининг алмашинув трансакцияси ва трансакция харажатлар таърифига қўллаш мумкин.

Алмашинувдаги трансакция харажатларида ва мулк шаклининг фаолият кўрсатишида алмашинув (агар улар ўрин олган бўлса) амалга оширилгандан кейин ва фойдаланиш ҳуқуқи билан объектдан фойдаланиш жараёнида (ижара шартномасини бажарилганда) объектлардан фойдаланиш чекловларини назорат қилиш билан боғлиқ харажатлар муҳим ўрин эгаллайди.

Илмий тадқиқотчилар ва амалиётчилар трансакция харажатлари шаклланишининг макро- ва микродаражасини ажратади. Барча ушбу институтлар давлат объектларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича амалга ошириладиган трансакцияга бевосита боғланган ҳолда кўриб чиқилади.

Давлат активларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви турли шаклларда амалга оширилади. Айтиш мумкин бундай алмашинув республикада ишлаб чиқилган давлат мулкни сотувчи, яъни Ўзбекистон Республикаси Хусусийлаштириш, монополияга қарши ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси амалиётига тадбиқ этилган муайян механизмлар орқали амалга оширилади. Давлат мулки объект (актив)ларининг сотувчилари республика минтақаларида жойлашган ҳудудий органлар ҳам ҳисобланади.

Давлат мулки бўлган акциядорлик жамият (компания)лардаги акция пакетлари, маъсулияти чекланган жамиятлардаги улуши, кўчмас мулк объектлари (мулкый мажмуалар (корхоналар), бино ва иншоотлар, қурилиши тугатилмаган объектлар)га бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви бўйича трансакциялар мавжуд ва уларда бевосита алмашинув амалга оширилади.

Юқорида қайд этилган давлат объект (актив)ларида мулк ҳуқуқини бериш трансакциялари нодавлат юридик шахсларга ҳамда жисмоний шахсларга объектларни сотиш орқали қуйидаги ҳолатлар бўйича амалга оширилади:

1. давлат мулкида бўлган акциялар;

2. маъсулияти чекланган жамият устав фонди (устав капитали)даги давлат улуши;

3. мулк ҳуқуқи асосида давлатга тегишли бўлган кўчмас мулк объектлари (мулкый мажмуалар (корхоналар), бино ва иншоотлар, қурилиши тугатилмаган объектлар);

4. сотувчи томонидан инвестицион мажбуриятларни олиш шарти билан “нол” харид нархи бўйича давлат мулк объектлари;

5. хорижий инвесторларга давлат мол-мулкани сотиш бўйича тендер савдоларини олиб бориш бўйича Давлат комиссия қарорига кўра давлат мол-мулклари.

Давлат объект (актив)ларини хусусийлаштириш жараёнида уларга бўлган мулк ҳуқуқ ва шаклларининг алмашинувини амалга ошириш жараёнида ҳам уларнинг харидорлари, ҳам сотувчилар трансакция харажатлари сарфлайди. Давогар – нодавлат юридик ва жисмоний шахс ёки танлов, савдо, тўғридан-тўғри музокараларга (трансакцияни амалга ошириш шаклига қараб) иштирок этиш учун ўз истагини билдирган, унинг ваколатли вакили мулк ҳуқуқининг алмашинуви бўйича трансакцияни амалга ошириш бўйича битимни тузишдан олдин ўз иштироки тўғрисида эълон қилади. Сўнг даъвогар танлов, савдо, тўғридан-тўғри музокараларга (трансакцияни амалга ошириш шаклига қараб) рухсат олади ва унинг иштирокчисига айланади. Трансакция иштирокчиси иштирок этишнинг барча амалларини бажарилиб, танловдан ўтгандан кейин у тенг ҳуқуқли харидорга айланади ва сотувчи у билан акция ёки улуш ёки кўчмас мулк объекти ёки мол-мулкани олди-сотди шартномасини тузади.

Мулкчилик муносабатларини амалга оширишда алмашинув трансакцияларида сотувчи ва харидор (иштирокчи, даъвогар)ларни бирлаштирувчи ташкилотлар ҳам иштирок этади. Объект (актив)ларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича трансакциялар иштирокчиларнинг таркиби 2.2-жадвалда келтирилган.

Давлат объект (актив)ларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича трансакциялар иштирокчиларининг таркиби

Трансакцияни амалга ошириш шакли	Трансакция иштирокчилари			
	Сотувчи томонидан трансакция иштирокчилари		Харидор томонидан трансакция иштирокчилари	
	Давлат объекти (актив, улуши)ни сотувчи	Мулк ҳуқуқларининг алмашинувида иштирок этувчи ташкилот ва субъектлар	Давлат объекти (актив, улуши)нинг харидори	Мулк ҳуқуқларининг алмашинувида иштирок этувчи ташкилот ва субъектлар
<i>1. Акциядорлик жамияти акцияларига бўлган мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакциялари</i>				
Биржа савдолари, биржадан ташқари савдолар тизими, тўғридан-тўғри музокаралар	Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлар	Давлат органи, Хўжалик бошқарув органи	Даъвогар	Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Акциядорлик жамияти (эмитент)	Иштирокчи	Харидор, иштирокчининг воситачиси
		Баҳоловчи ташкилот	Харидор	Биржа савдоларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (Фонд биржаси, Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Мараказий депозитарий. харидорнинг депозитарий)

		Харидорнинг воситачиси		Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Давлат акциялар пакетлари биржадан ташқари савдоларининг ташкилотчиси		
		Биржа савдоларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (Фонд биржаси, Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Мараказий депозитарий, харидорнинг депозитарийси)		
		Қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари савдолар tizими орқали савдоларнинг ташкилотчиси		
		Давлат тендер комиссияси		
2. Маъсулияти чекланган жамиятлар устав фонди (устав капитали)да давлат улушига бўлган мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакциялари				
Ким ошди савдоси, танлов, тўғридан-тўғри музокаралар	Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари	Давлат органи, Хўжалик бошқарув органи, МЧЖ	Даъвогар	Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Маъсулияти чекланган жамият Баҳоловчи ташкилот	Иштирокчи Харидор	

		Ким ошди савдо ва танловларни ташкил этиш ва олиб бориш бўйича хизматлар кўрсатувчи ихтисослаштирилган ташкилот		
		Давлат тендер комиссияси		

3. Кўчмас мулк объектлари (мулкый мажмуалар (корхоналар), бино ва иншоотлар, қурилиши тугатилмаган объектлар)га бўлган мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакциялари

Ким ошди савдоси, танлов, тўғридан-тўғри музокаралар	Давлат рақобат кўмитаси ва унинг ҳудудий органлари	Давлат органи, Хўжалик бошқарув органи	Даъвогар	Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Баланс ушлаб турувчи	Иштирокчи	
		Риэлтерлик ташкилоти	Харидор	
		Баҳоловчи ташкилот		
		Хусусийлаштириш комиссияси Унинг таркибига баланс ташувчиси, молиявий орган. давлат солиқ хизмат органи, хизмат кўрсатувчи банк, жойларда давлат ҳукумат органи, Давлат Ергеодезкадастр кўмитасининг вакиллари		
		Давлат тендер комиссияси		

4. Сотувчи томонидан инвестицион мажбуриятларни олиш шарти билан “нол” харид нархи бўйича давлат мулк объектларига бўлган мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакциялари

Танлов, тўғридан-тўғри музокаралар	Давлат рақобат қўмитасининг худудий органи	Баланс ушлаб турувчи	Даъвогар	Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Давлат бошқарув органи (ҳокимият)	Иштирокчи	
		Давлат тендер комиссияси	Харидор	
<i>5. Хорижий инвесторларга давлат мол-мулкани сотиш бўйича тендер савдоларни олиб бориш бўйича Давлат комиссия қарорига кўра давлат мол-мулкларига бўлган мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакциялари</i>				
Танлов	Давлат рақобат қўмитаси	Идоралараро ишчи гуруҳи	Даъвогар	Иштирокчи, даъвогарнинг ваколатли вакили
		Давлат тендер комиссияси	Иштирокчи	
			Харидор	

*Тадқиқот натижалари асосий тузилган

Трансакциялар алмашинуви жараёнларида мулк объектларининг алмашинув йўналишлари бўйича уларни қуйидаги тарзда гуруҳлаштириш мумкин:

- объект мулкдори (Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари) ва харидор ўртасида объектларга бўлган мулкнинг алмашинув трансакцияси;

- объектларга бўлган мулкнинг алмашинув трансакцияси ва бошқа субъект (инвестор) томонидан унда ишлаб чиқаришни тиклаш ва ташкил этиш бўйича муайян ишлар мажмуасини бажариш. Бу ерда актив мулкдорининг ҳуқуқлари тавсифланади, яъни инвестор ишларни олиб бориш натижасида шартнома шартларига мувофиқ ҳолда қайд этилган мажбуриятларни бажариши лозим. Акс ҳолда у “тасарруф этиш ҳуқуқисиз” деган белги билан олинган мулк ордерини бекор қилиш бўйича жавобгарликни ўз зиммасига олиши шарт;

- объектларга ва мазкур объектнинг бошқа мулкдорининг капиталига бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви трансакцияси.

2.2-жадвалда келтирилган маълумотлар шуни кўрсатиб турибдики, давлат мулки объект (актив)ларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича трансакцияни амалга ошириш шакллари қуйидагилар ҳисобланади: биржа ва биржадан ташқари савдолар, танлов, ким ошди савдолари ва тўғридан-тўғри музокаралар. Ушбу барча бешта шаклларда мазкур мулкнинг сотувчиси сифатида Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари иштирок этади.

Бироқ шуни таъкидлаш керакки, ушбу акция, улуш, кўчмас мулк объектларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича трансакцияларни олиб бориш шакллари ва мол-мулки бир хил эмас.

Шундай қилиб, акцияга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияни амалга ошириш шакллари-биржа савдолари, биржадан ташқари савдолар тизими, танлов ва тўғридан-тўғри музокаралар ҳисобланади. Демак, жамиятнинг устав фонд (устав капитали)даги улуши ким ошди савдоси,

танлов, тўғридан-тўғри музокаралар орқали сотилади. Кўчмас мулк объектлари ҳам ким ошди савдоси, танлов, тўғридан-тўғри музокаралар орқали сотилади.

Сотувчи томонидан инвестицион мажбуриятларни олиш шarti билан “нол” харид нархи бўйича давлат мулк объектларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияси танлов ва тўғридан-тўғри музокаралар орқали сотилади.

Хорижий инвесторларга давлат мол-мулкани сотиш бўйича тендер савдоларини олиб бориш бўйича Давлат комиссия қарорига кўра давлат мол-мулкларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви танлов орқали амалга оширилади.

Бунинг натижасида ҳар бир трансакция шакли бўйича трансакция харажатлари бир хил эмас. Объект (актив)га бўлган ҳуқуқни бериш қандайдир пул миқдори ёки инвестицион мажбуриятларни бажариш эвазига моддий мол-мулкга бўлган ҳуқуқлар тўпламини беришни кўзда тутди. Ушбу ҳуқуқлар тўпламига объект (актив) билан нима қилиши керак эканлигини аниқлаб берадиган юридик ҳуқуқлар ва ушбу объект (актив)нинг жисмоний хусусиятларига тааллуқли ҳуқуқлар киради. Пул миқдори – бу ресурсларни тасарруф этиш қобилиятидир. Бу ерда алмашинадиган объект (актив)нинг юридик ва жисмоний хусусиятларини баҳолаш учун зарур бўлган ресурслардан, битимни бажаришни таъминлаш ва унинг устидан назорат қилиш учун харажатлар ҳамда алмашинув шартларини бажариш устидан назорат қилиш ва баҳолашнинг такомиллашмаган даражасини акс эттирувчи “ноаниқлик учун чегирмалар”дан таркиб топган.

“Ноаниқлик учун чегирмалар”нинг миқдори объект (актив) ҳолати тўғрисидаги ахборотнинг номуносивлиги каби аниқ омилларга боғлиқ ва ушбу ахборот харидорга маълум. Шунингдек, объект (актив) харидорларининг молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборот бошқа омиллар бўйича ҳам маълум.

Харидор томонидан олинадиган фойда битимнинг нархи, шaroитлари ва шартнома мажбуриятларининг ишончлилиги. яъни харидор *ex post* шартномага риоя қилиш эҳтимоллиги билан аниқланади, харидор учун объект (актив)нинг қиймати нафақат нарх ва шaroитлар учун, балки сотиш жараёнидаги бошқа жиҳатларнинг вазифаси ҳам ҳисобланади. Уларнинг айримлари, масалан, объект (актив)нинг юридик ҳуқуқлари ва ҳажмларини баҳолаш қийин эмас ва бу иш билан одатда сотишдан олдин баҳоловчи ташкилотлар шуғулланади.

Анъанавий неоклассик назария тўлиқ ахборот мавжудлиги (яъни нол қийматидаги трансакция харажатлари)ни назарда тутиб нафақат ахборотнинг тўлаллиги, балки мулк ҳуқуқларининг тўлиқ ишончлилигини ҳисобга олган ҳолда бериладиган объект (актив)нинг қийматини белгилайди. Бу ҳолда сотувчи ва харидор барча жиҳатларни, яъни объект (актив)нинг жисмоний хусусийятлари ва мулк ҳуқуқларини харажатларсиз баҳолай олиши лозим.

Мулк шакллари ва ҳуқуқларининг алмашинуви трансакциялари ва трансакция харажатларида институтлар муҳим ўрин эгаллайди. Адабиётларда “институт” атамасига турли таърифларни учратиш мумкин [31]:

1. институтлар иқтисодиётда ташкилот ва индивидларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солувчи “ўйин қоидалари” сифатида;
2. институтлар маънавий норма, эътиқод, менталитет сифатида;
3. институтлар ташкилий тузилмалар, масалан, молиявий институтлар – банклар, кредит муассасалари сифатида;
4. «институт» тушунчаси шахсга ёки муайян лавозим (масалан, президентлик институти)га нисбатан қўлланилиши мумкин;
5. ўйинлар назарияси ёндошуви институтларни ўйинда мувозанат сифатида кўриб чиқади.

Институтларнинг йиғиндиси ҳақиқатдаги ва мукаммал модель ўртасидаги фарқни аниқлайди, сотувчи ва харидор сарфлаётган трансакция харажатларининг миқдори эса институционал тизимнинг моҳиятини акс эттиради.

Ҳозирги кунда трансакция харажатларини шакллантиришининг макро- ва микродаражаси ажратилади. Макродаражага трансакцияни амалга ошириш ва трансакция харажатлари шакллантириш институтлар киради. Бозор шароитида давлат, мулкнинг асосий эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уларни мусодара қилиш ёки қандайдир сабабларга кўра объект (актив)ларнинг йўқолишига чекловларни белгилаши шарт. Шу боис давлат ва унинг номидан иш кўрувчи муайян тузилма (Давлат ракобат кўмиаси ва унинг ҳудудий органлари) муайян бошқарув трансакцияларини амалга оширади. Мазкур трансакциялар ўзининг тузилмасига эга ва уларни муайян институтларни шакллантириш нуқтаи назаридан кўриб чиқиш лозим. Объект (актив)ларга бўлган мулк шакли ва ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларини макродаражада амалга оширишда бундай институтларга қуйидагилар киради::

- давлат мулкни хусусий мулкка сотиш институти;
- иқтисодий жиҳатдан мустақил субъект томонидан фойдаланиш ҳуқуқи асосида давлат мулкни сотиш институти;
- кадастр баҳоларини тузиш, амалиётга татбиқ этиш, тўғрилашни амалга оширувчи таркибий тузилмаларни ўз ичига олувчи кадастрлар институти;
- давлат мулкни баҳолашни амалга оширувчи таркибий тузилмаларни ўз ичига олувчи баҳолаш институти;
- амалдаги мулк шакллариининг самарадорлигини баҳолаш ва уни алмаштириш бўйича қарорларни асослаш институти;
- объект (актив)ларга бўлган шакли ва ҳуқуқларининг алмашинувини амалга оширишга истак билдирган сотувчи ва харидорларни бирлаштирадиган ташкилотлар институти;

- мулкни юридик жиҳатдан амалга ошириш институти;
- мулкни ҳуқуқий ҳимоя қилиш институти ва х.к.

Давлат объект (актив)ларига бўлган мулкч ҳуқуқи алмашинуви трансакциялари микродаражада қуйидаги иқтисодиёт субъектлари ўртасида шаклланади: давлат ва иқтисодий жиҳатдан мустақил субъект; ҳудудий бошқарув органи ва иқтисодий жиҳатдан мустақил субъект; давлат ва хўжалик

бошқарув органи ва мустақил субъект; иқтисодий жиҳатдан мустақил субъектлар.

2.2. Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқи трансакцияси иштирокчилари ва уларнинг трансакция харажатлари

Қайси ҳуқуқлар ва қандай шаклда берилиши мумкинлигини белгиловчи объект (актив)ларни сотишни аниқловчи қонун ва механизмлар, томонлар танлаш бўйича қўшимча юридик шартларни қўллаш имкониятларини белгиловчи оддий ҳуқуқ меъёрлари ва мақоми – буларнинг барчаси трансакция харажатларига таъсир кўрсатади. Ушбу ҳуқуқий меъёрлар шунингдек, баҳоловчи ташкилот, биржа савдоларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (Фонд биржаси, Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Марказий депозитарий) риэлторлик ташкилолари ва х.к. Санаб ўтилган ташкилотларнинг самарадорлиги мулк ҳуқуқлари ва механизмларига риоя қилишини таъмин этувчи тузилмага, шу жумладан капитал бозори (шу жумладан ҳам бўлинган, ҳам давлат қафолатлари ҳамда субсидиялар ва сармоя бозорининг бошқа дастаклари)га боғлиқ.

Олдинги параграфда таъкидлаб ўтилганидек, ҳар бир актив (объект) учун мулк ҳуқуқлари алмашинуви трансакцияларини амалга ошириш бўйича бир нечта шакллар мавжуд. Давлат мулкида бўлган акциялар учун трансакцияни амалга ошириш шакли биржа савдолари, биржадан ташқари савдо тизимлари, танлов ва тўғридан-тўғри музокаралар ҳисобланади. Ушбу алмашинув трансакцияларини амалга ошириш шакллариининг қисқача тавсифини келтириб ўтамыз.

а) Тадқиқотимиз доирасида давлат акцияларининг биржа савдолари деб биржа савдо Қоидаларига мувофиқ ҳолда биржа томонидан ташкил этилаётган давлат акциялар савдоларини тушунамыз.

б) Биржадан ташқари савдолар – давлат акциялар савдолари бўлиб, унинг ташкилотчиси танлов ёки тўғридан-тўғри музокаралар йўли билан

қимматли қоғозларни биржадан ташқари савдо тизимида амалга оширилаётган қимматли қоғозлар биржадан ташқари савдо ташкилотчисига тегишли лицензияга эга сотувчи ёки юридик шахс ҳисобланади.

в) Харидорни танлов ҳужжатлари меъзонлари ва шартларига мувофиқ ҳолда иштирокчилар томонидан тақдим этилган энг яхши таклифларни танлаб олиш воситаси ёрдамида харидорни аниқлаш бўйича савдо танлов ҳисобланади. Танлов очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин.

г) Тўғридан-тўғри музокаралар – сотувчи офертани амалга ошириш тўғрисида эълон қилиш натижалари бўйича харидорни аниқлаш борасидаги музокаралар.

Шундай қилиб, шуни айтиб ўтиш жоизки, акцияларга бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви трансакциясини амалга оширишда трансакция харажатлари уни амалга ошириш шаклларидаги фарқи туфайли турлича тавсифга эга бўлади. Сотувчи томонидан трансакция иштирокчилари (муайян мулкни сотишни амалга ошириш учун шартнома асосида жалб этилган ташкилотлар) тегишли равишда турлича бўлади. Шунингдек, акцияларга бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви трансакциясини амалга оширишнинг ҳар бир босқичидаги хатти-ҳаракатлар ҳам сотувчи ҳам бунинг учун жалб этилаётган иштирокчилар учун турлича бўлади. Шунга мос равишда ҳам сотувчи ҳам акция харидорлари томонидан тақдим этилаётган ҳужжатлар трансакцияни турли шаклларда амалга оширишда бир хил бўлмайди.

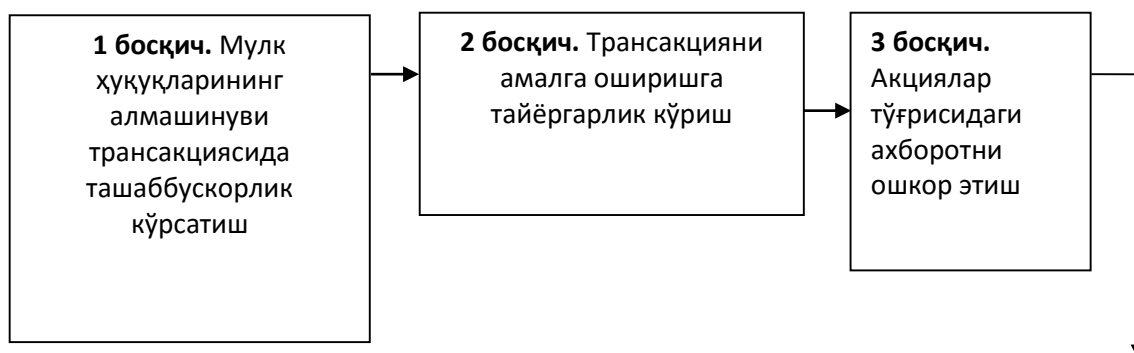
Давлат мулкидаги акцияларни босқичлар ва иштирокчилар бўйича хусусийлаштириш мисолида мулк ҳуқуқининг алмашинуви трансакциясини амалга ошириш жараёнини, шартнома муносабатлари чоғида ҳамда турли хил маълумотнома ва ҳужжатларни расмийлаштиришда муайян трансакция харажатларининг таркибини кўриб чиқамиз.

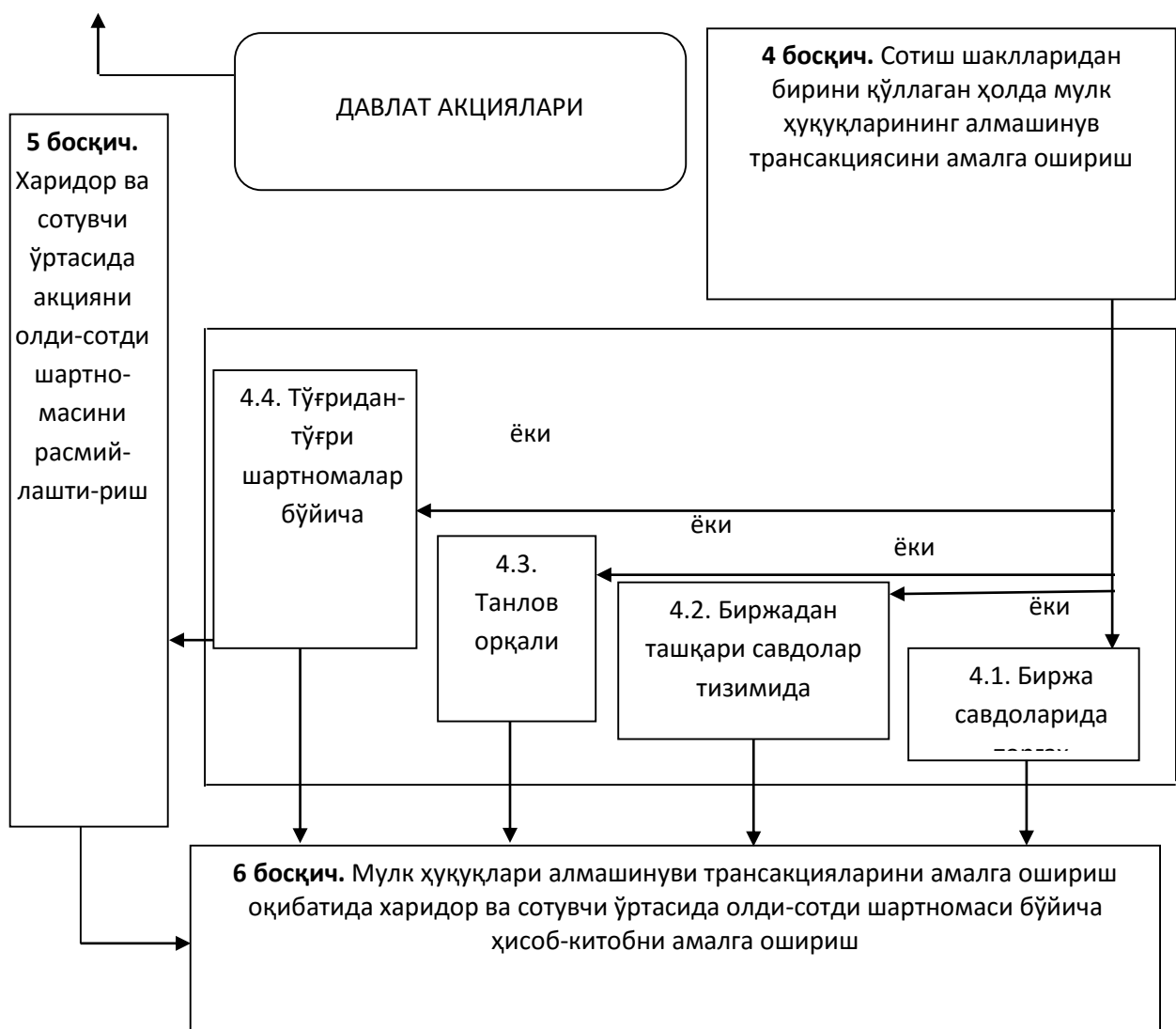
Акцияга бўлган мулк ҳуқуқини бериш мақсадида алмашинув бутун трансакцияни амалга ошириш жараёнини биз олтига босқичга бўлдик (2.4-расм).

Муайян акциялар пакетига бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви трансакциясини амалга оширишнинг ташаббускори - давлат органи ёки хўжалик бошқарув органи ёки эмитент ёки нодавлат юридик шахс ёки жисмоний шахс (1 босқич). Эмитент сифатида устав фондида давлат улуши бўлган акциядорлик жамияти хизмат қилади. Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқининг алмашинуви билан боғлиқ ишларни амалга ошириш учун трансакция иштирокчилари томонидан сотувчи тақдим этаётган ҳужжатлар ва ушбу ҳужжатларни расмийлаштириш чоғида аниқланган трансакция харажатлари 2.3-жадвалда келтирилган.

Биринчи босқичда ташаббускор аризадан ташқари нотариал тасдиқланган тўрта номдаги ҳужжатлар нусхасини тақдим этади. Сўнг трансакцияни амалга оширишнинг ҳар бир босқичида иштирокчилар, яъни ҳам сотувчи, ҳам харидор томонидан тақдим этилаётган ҳужжатларнинг таркиби берилади.

Давлат акцияларини биржа ва биржадан ташқари савдоларга қўйиш сотувчи ёки унинг воситачиси томонидан хусусийлаштириш дастурлари (сотишга мўлжалланган давлат улушига эга бўлган эмитентлар рўйхати)га мувофиқ ҳолда амалга оширилади. Сотувчининг воситачи сифатида шартнома асосида харидор номидан биржа савдоларида ҳамда биржадан ташқари савдо тизимида давлат акцияларини сотишда инвестицион воситачи бўлиб қимматли қоғозлар бозорида касбий фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқини олиш учун лицензияга эга юридик шахс хизмат қилади.

* Манба: тадқиқот натижалари бўйича тузилган

2.4-расм. Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқлари алмашинуви трансакциясини амалга ошириш босқичлари

Ташаббускор (эмитент) давлат мулкидаги акцияларга бўлган мулк ҳуқуқлари алмашинувининг трансакцияни амалга оширишнинг кейинги 2 босқичда акциядорлик жамиятининг мол-мулки ва молиявий натижалари инвентаризацияси амалга оширилади, унинг натижалари бўйича акция сотувчи (Давлат рақобат қўмитаси ёки унинг ҳудудий органлари) бир қатор ҳужжатлар (айрим ҳужжатлар бўйича уларнинг нусхалари) тақдим этади (2.3-жадвал). Ҳужжатлар талабларга мувофиқ келганда сотувчи сотишга

мўлжалланган давлат акцияларини баҳолашни амалга ошириш учун баҳоловчи ташкилот билан шартнома тузади ва баҳолаш ишлари натижасида бошланғич нарх белгиланади. Давлат акцияларини сотувчиси буйруғига мувофиқ ҳолда савдога қўйилади.

Мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларини амалга оширадиган акциялар тўғрисидаги ахборотни ошкор этишга катта ўрин берилади, чунки ушбу жараён шафоф бўлиши ва сотувчи ёки унинг воситачи томонидан амалга оширилади. Ахборотни ошкор этиш нашриётда эълонни чоп қилиш ва веб-сайтда қутилаётган трансакцияларни амалга ошириш ҳажмлари бўйича маълумотларни киритиш орқали амалга оширилади. Эълон даъвогар томонидан акциядорлик жамияти акцияларига бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинув трансакцияларини амалга ошириш жараёни бошланиши тўғрисидаги қарорни қабул қилиниши учун зарур бўлган ахборот массивини ўз ичига олади..

Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларининг тўртта шакли бўйича тавсифи юқорида келтирилган бўлиб, улар мазкур жараённинг 4-босқичига кирган. Биржа савдоларига хизмат қилишда биржа, сотувчи (харидор)нинг воситачиси, Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Марказий депозитарий каби ташкилот (иштирокчи)лар жалб қилинади. Мазкур иштирокчилар алмашинув трансакциясини амалга оширишда тақдим этилаётган ҳужжатлар номи 2.3-жадвалда келтирилган.

2.3-жадвал.

Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларини амалга оширишнинг иштирокчилари (сотувчи тарафдан) ва улар томонидан тақдим этилаётган ҳужжатлар (битим тузишидан олдин ва кейин)

Иштирокчилар	Улар тмонидан тақдим этилаётган ҳужжатлар ва маълумотлар
Давлат органи, хўжалик бошқарув органи, эмитент	Ариза; Сотишга таклиф этилётган давлат акцияларини сақлаш зарурати бўйича хулоса; Эмитент тўғрисидаги асосий маълумотлар; Эмитентнинг таъсис ҳужжатларининг нусхаси.
Ҳудудий орган	Эмитентнинг нотариал тасдиқланган таъсис ҳужжатлари нусхалари; Эмитентнинг тегишли объектга тааллуқли кадастр ҳужжатлари нусхалари; Оҳирги уч йилдаги молиявий ҳисобот нусхалари; Оҳирги уч йилда давлат улуши бўйича ҳисобланган ва тўланган (ёки тўланмаган) дивидендлар миқдори тўғрисидаги маълумотлар; Ҳақиқий активларнинг жамият устав фондида давлат улушига мувофиқлиги тўғрисидаги маълумот; Сотиш мумкинлиги тўғрисидаги хулоса.
Мол-мулкни инвентаризация қилиш ва молиявий мажбуриятлар натижаси бўйича эмитентлар	Инвентаризация комиссиясини ташкил этиш тўғрисидаги буйруқ нусхаси; Инвентаризация комиссияси йиғилишининг баённомалари; Инвентаризация қилиш далолатномалари; Оҳирги йилдаги молиявий ҳисобот нусхалари; Дебиторлик ва кредиторлик қарздорликни, шу жумладан муддати ўтказилган қарздорликни аниқлаш; Фотосуръат иловасига эга бўлган шакл бўйича эмитент паспорти (камида тўртта); Асосий воситалар фоторасмлари (фоторасмлар миқдори мол-мулк таркибидан келиб чиққан ҳолда белгиланади).
Баҳоловчи ташкилот	Акциялар қийматини баҳолаш бўйича ҳисобот.
	Баҳолаш бўйича ҳисоботнинг тўғрилигини экспертиза қилиш натижалари тўғрисидаги эксперт хулосаси.
Сотувчи	Давлат акциялари тўғрисидаги ахборотни ошкор этиш (маълумот)
	<i>1.1. Биржа савдолари орқали трансакцияларни амалга ошириш шакли</i>

Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси	- Битим тузишдан олдин
	Фонд биржасига: сотувчининг воситачини кўрсатган ҳолда депонентга тушган пул маблағлари тўғрисидаги маълумотлар; Биржа савдоларига қўйиладиган давлат акциялари тўғрисидаги зарур маълумотлар.
	- Битим тузгандан кейин
	А) Марказий депозитарийга: давлат акцияларини ўтказиш учун тегишли топшириқлар. Б) сотувчининг воситачига: сотилган давлат акциялари бўйича амалга оширилган ҳисоб-китоблар бўйича ҳисобот.
	1.2. Биржадан ташқари савдолар тизими орқали трансакцияларни амалга ошириш шакли
Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси	- Битим тузишдан олдин
	Биржадан ташқари савдолар тизими ташкилотчисига: иштирокчининг депонентга тушган пул маблағлари тўғрисидаги маълумотлар; Биржадан ташқари савдолар тизимида сотишга қўйиладиган давлат акциялари тўғрисидаги зарур маълумотлар.
	- Битим тузгандан кейин
	А) Марказий депозитарийга: давлат акцияларини ўтказиш учун тегишли топшириқлар. Б) сотувчига: сотилган давлат акциялари бўйича амалга оширилган ҳисоб-китоблар бўйича ҳисобот.

Манба: тадқиқот натижалари бўйича тузилган

Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакция танлови ва тўғридан-тўғри музокаралар орқали амалга оширилаётган тақдирда даъвогар (нодавлат юридик шахс) ёки унинг вакили 7-8 номдаги ҳужжатлар ёки унинг нусхаларини тақдим этади.

Улар қаторида: танлов (тўғридан-тўғри музокаралар)да иштирок этиш учун ариза; давлат рўйхатидан ўтиш тўғрисидаги гувоҳнома нусхаси; вакилнинг шахсни тасдиқловчи ҳужжат нусхасини берган ҳолда танлов (тўғридан-тўғри музокаралар)да иштирок этиш учун ишончнома; банк

ҳисобварағига бўнак қўйилганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжатининг нусхаси; иккита нусхада конвертга солиб ёпиштирилган таклифлар.

Таклифлар қуйидагиларни ўз ичига олади: сотиб олинadиган тўловларнинг кутилаётган миқдори; уларни киритиш муддати; инвестицион мажбуриятларнинг кутилаётган миқдори; уларни киритиш шакли, муддати ва шартлари; даъвогарнинг молиявий тўловга қодирлигини ва (ёки) илгари тегишли тармоқда амалга оширилган инвестицион лойиҳаларни (агар мавжуд бўлса) тасдиқловчи ҳужжатлар.

Шу билан бирга харидор томонидан акциядорлик жамиятининг устав фондида 35 ва ундан ортиқ фоизни ташкил этувчи давлат акцияларини харид қилиш бўйича Давлат рақобат қўмитаси ёки ҳудудий органининг дастлабки розилигини олиш лозим.

Агар сотувчи тарафидаги даъвогар сифатида жисмоний шахс ёки унинг вакили иш юритса, уларга ҳам қуйидаги номдаги ҳужжатлар ва уларнинг нусхалари тақдим этилади: иштирок этиш учун ариза; танлов (тўғридан-тўғри музокаралар)да вакилнинг иштирок этаётган ҳолларда паспорт нусхаси; шахсни тасдиқловчи ҳужжат нусхасини тақдим этган ҳолда ишончнома; банк ҳисобварағига бўнак қўйилганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжатининг нусхаси; иккита нусхада конвертга солиб ёпиштирилган таклифлар. Ушбу таклифлар қуйидагиларни ўз ичига олади: сотиб олинadиган тўловларнинг кутилаётган миқдори; уларни киритиш муддати; инвестицион мажбуриятларнинг кутилаётган миқдори; уларни киритиш шакли, муддати ва шартлари; даъвогарнинг молиявий тўловга қодирлигини ва (ёки) илгари тегишли тармоқда амалга оширилган инвестицион лойиҳаларни (агар мавжуд бўлса) тасдиқловчи ҳужжатлар.

Харидор ва эмитентнинг инвестицион ва (ёки) ижтимоий мажбуриятларга эга бўлган давлат акцияларини олди-сотди шартномасини тузгандан кейин харидор томонидан киритилаётган инвестициялардан фойдаланиш бўйича шартномани тузиши лозим. Инвестицион мажбурият деб пуллик баҳога эга бўлган давлат акцияларни сотиб олишда харидор томонидан

акциядорлик жамияти (эмитенти)га инвестицияларни киритиши бўйича қабул қилинаётган мажбуриятлар тушунилади.

Харидор томонидан инвестицион ва (ёки) ижтимоий мажбуриятларни бажариш чоғида эмитентнинг қуйидаги ҳаракатлари трансакция харажатларининг камайишига кўмаклашади.

Биринчидан, эмитент томонидан харидорга объект ва у тўғридаги маълумот тақдим этилади, ушбу маълумот харидорга ўз инвестицион мажбуриятларини самарали амалга оширишга ёрдам беради.

Иккинчидан, харидорнинг талабига кўра олди-сотди шартномасида белгиланган муддатларда инвестицион (ва ижтимоий) мажбуриятларни бажаришни тасдиқловчи тегишли бухгалтерия ҳужжатлари тақдим этилади.

Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакция харажатлари қисман бозор харажатлари ҳам ҳисобланади – булар, масалан, битимни юридик расмийлаштиришга кетган харажатлар, баҳолаш ва риэлторлик хизматларига тўловлар, мулк ҳуқуқини нотариал мустаҳкамлаш, қисман эса ахборотни тўплаш учун кетган вақт сарфини ҳам акс эттиради.

Акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакциясини амалга ошириш жараёнида турли хил йиғим ва тўловларни тўлаш бўйича сотувчи ва харидорнинг, шу жумладан биржа савдоларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (биржа, ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Марказий депозитарий ва сотувчи депозитарийси), баҳолов ташкилотлари, биржадан ташқари савдо ташкилотчиси, сотувчининг воситачисининг трансакция харажатларини кўриб чиқамиз.

А) Илгари айтиб ўтилганидек, алмашинув трансакциясининг ташаббускори давлат органлари ва хўжалик бошқарув органлари, эмитентлар ҳамда нодавлат юридик ва жисмоний шахсалар ҳисобланади. Акциялар бўйича алмашинуви трансакциясини амалга ошириш таклиф билан мурожаат қилганда алмашинувнинг биринчи учта иштирокчилари (давлат органи ва хўжалик бошқарув органлар, эмитентлар) Давлат рақобат қўмитаси бюджетдан ташқари жамғармасига тўловни амалга оширмайди. Бироқ агар

давлат акцияларини сотиш учун ариза нодавлат юридик ёки жисмоний шахсларидан келиб тушадиган бўлса, улар мазкур тўловни энг кам иш ҳақининг уч баробари миқдорида тўлайди. Ушбу маблағ унчалик катта эмас, аммо аризани кўриб чиқиш натижасидан қатъий назар, Давлат рақобат кўмитаси бюджетдан ташқари жамғармасига тўланган тўлов аризани берган шахс (нодавлат юридик ва жисмоний шахс)га қайтарилмайди.

Б) Харидор (харидор воситачиси) давлат акцияларини харид қилганда биржа савдоси бошланишидан олдин харидор (харидор воситачиси) сотиб олишни хоҳлаётган давлат акцияларининг бошланғич нархидан камида 15 фоиз миқдоридаги пул маблағини Ҳисоб-китоб-клиринг палатасига депонент қилиши лозим. Харидор акция қийматини тўлашдан ташқари биржа савдо хизматларини амалга оширувчи ташкилотларнинг хизматларга ҳақ тўлаш бўйича мажбуриятини ҳам ўз зиммасига олади. Бу биржа сотувчисининг воситачиси, ва сотувчи депозитарийсининг комиссиян мукофоти ҳисобланади.

Бироқ харидор (харидор воситачиси) тўлаш муддатини бузганда биржа битими бекор қилинади. Бунда Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси харидор депонент қилган пул маблағлардан сотувчи фойдасига биржа битимининг 5 фоиз миқдорида жарима ундиради. Шунингдек, биржа савдо хизматларини амалга оширувчи ташкилотларнинг барча комиссиян мукофотлари ҳам ундирилади.

Биржадан ташқари савдо тизимида акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларини алмашинуви трансакцияларини амалга оширишда ҳам акциялар бўйича харидор томонидан ҳудди шундай ҳисоб-китоб ва комиссиян мукофотларни тўлаш механизми қўлланилади. Харидор битимни бажаришда биржадан ташқари савдо тизими ташкилотчиси, Ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Марказий депозитарий ва харидор депозитарийсига комиссиян мукофот тўловларни амалга оширади.

В) Танлов орқали акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларини алмашинуви трансакцияларни амалга оширишда даъвогар мажбуриятларини бажариш

сифатида давлат акцияларининг бошланғич нархидан камида 15 фоиз миқдорида бўнак киритади. Бўнакнинг аниқ миқдори сотувчи томонидан белгиланади.

Танлов ташкилотчиси даъвогарнинг аризасини қабул қилмаган тақдирда у томонидан киритилган бўнак миқдори унга қайтарилади.

Агар танлов ғолиби олди-сотди шартномасини имзолашдан бош тортса ёки рад этса, унга давлат акцияларининг бошланғич нархидан камида 15 фоиз миқдоридаги пул маблағи қайтарилмайди.

Г) Харидор (вакил) давлат акциялари бўйича олди-сотди шартномасини тузишдан кейин тўланадиган тўловларни амалга оширади ва шартномада кўрсатилган шартларга мувофиқ ҳолда инвестицион ва ижтимоий мажбуриятларни бажаради. Бунда ғолиб томонидан критилган бўнак шартнома қийматига киритилади. Қолган танлов иштирокчиларига улар томонидан киритилган бўнак миқдори қайтарилади.

Д) Акцияларга бўлган мулки ҳуқуқларини бериш бўйича тўлақонли трансакцияни амалга ошириш мақсадида муайян ишни бажариш учун ташкилот (юримдик шахс)лар, масалан, давлат акциялари бўйича биржадан ташқари савдо ташкилотчилари жалб қилинади. Акция сотувчисидан ташқари мазкур савдода қимматли қоғозлар бўйича биржадан ташқари савдоларнинг ташкилотчиси сифатида тегишли лицензияга эга ва танлов орқали ёки тўғридан-тўғри музокараларни олиб бориш йўли билан қимматли қоғозлар бўйича биржадан ташқари савдо тизимида давлат акциялар савдосини ташкил этувчи юримдик шахс ҳам иштирок этиши мумкин.

Шунингдек, мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакциясини амалга ошираётганда акцияни баҳолаш учун шартнома асосида баҳоловчи ташкилот жалб қилинади. Акциянинг бошланғич нархи баҳоловчи ташкилотнинг ҳисоботида келтирилган акциялар қийматининг баҳоси ва баҳолаш бўйича ҳисоботнинг ҳаққонийлиги борасидаги экспертизани амалга ошириш натижалари тўғрисида эксперт хулосасига боғлиқ.

Табиийки, давлат акциялар бўйича биржадан ташқари савдо ташкилотчиси ва баҳоловчи ташкилот, улар ва сотувчи томонидан тузилган шартномалар асосида ишларни амалга ошириш учун уларнинг хизматига ҳақ тўлаш амалга оширилади. Ушбу субъектларсиз акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларини амалга ошириш мумкин эмас.

Шундай қилиб, акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакцияларини амалга ошириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар қўйидаги трансакция харажати турларини аниқлашга имкин берди: ташкилий, режалаштириш, мувофиқлаштириш, мотивация ва назорат қилиш. Улар қўйидагиларни ўз ичига олади:

ахборотни қидириш бўйича трансакция харажатлари – трансакция ташаббускори (давлат органи ва хўжалик бошқарув органи, эмитент, нодавлат юридик ёки жисмоний шахс), сотувчи (Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари) ҳамда харидор (даъвогар, иштирокчи, харидор)лар бозорини ҳамда уларнинг акцияларга бўлган мулк шакли ва ҳуқуқларини алмашиниши таклифлари бўйича имкониятларини ўрганиш;

харидор томонидан акцияларни мулк шакли ва ҳуқуқларининг алмашинишга таклиф этадиган нархи, ҳажми ва шартини ўрганиш бўйича трансакция харажатлари;

сотувчининг ўз имкониятларини эълон ва реклама қилиш бўйича трансакция харажатлар;

савдо (биржа савдо, биржадан ташқари савдо)ларда ёки танлов ёки тўғридан-тўғри музокараларда харидорнинг иштирок этиш бўйича трансакция харажатлар;

биржа савдоларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (биржа, сотувчи воситачиси, ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, Марказий депозитарий ва сотувчи депозитарийси) ҳамда баҳоловчи ташкилотлар ва бошқаларнинг иштирок этиш хизматини тўлаш бўйича сотувчининг трансакция харажатлари;

музокараларни олиб бориш, акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви шартномасини тузиш бўйича мутахассисларни жалб қилиш борасидаги трансакция харажатлари;

акцияларга бўлган мулк ҳуқуқларини нотариал тасдиқлаш бўйича трансакция харажатлари;

кадрларни қайта тайёрлаш бўйича трансакция харажатлари: сотувчи ва харидорлар тўғрисидаги ахборотни йиғиш ва таҳлил қилиш; биржа савдолаида, биржадан ташқари савдо тизимида, танловда ёки тўғридан-тўғри музокараларда иштирок этиш; музокараларни олиб бориш; шартномаларни тузиш бўйича трансакция харажатлари.

Хулоса қилиб айтганда, институционал назарияга кўра мулк предмет сифатида мулк институтлари ёрдамида шаклланади. Ҳар бир институт муайян трансакция (институционал) харажатларни келтириб чиқаради. Ушбу харажатлар барча субъектлар, шу жумладан активларга бўлган мулк ҳуқуқларини беришда иштирок этувчи субъектлар билан институт томонидан “ундирилади”. Яқин пайтгача мулкни унинг асли эгаси ким эканлигидан қатъий назар институтларнинг “кўринмас қўллари” бошқарган. Шундай қилиб, шуни айтиш жоизки, мулк ҳуқуқларининг алмашинуви трансакция иштирокчилари (битимнинг иккала томони ҳам) ўз трансакция харажатларини бошқариши лозим. Бунинг учун улар мулк институтининг типологиясини, ҳар бир харажат турининг келиб чиқиш сабаблари ва уларни камайтириш усулларини аниқ билиши лозим.

2.3. Мулк ҳуқуқлари алмашинуви жараёнида трансакция харажатларини камайтириш ва оптималлаштириш йўналишлари

Трансакция харажатларини оптималлаштириш имкониятларига ва шундан келиб чиққан ҳолда давлат мулкани сотиш самарадорлигини оширишга қуйидагилар таъсир кўрсатади:

1) расмий институтлар (хусусийлаштириш, акцияларни жойлаштириш ва сотишга оид амалдаги қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар);

2) норасмий институтлар (иш юзасидан шаклланаётган мулоқот қилиш меъёр ва амалиёти, “муомала қилиш одатлари”, давлат томонидан уюштирилмаган ва ноаниқ тавсифга эга бўлган одатлар);

3) энг сўнги ахборот-коммуникация технологиялари, электрон ҳужжатлаштиришнинг ривожланиши ва улардан фойдаланиш;

4) замонавий бошқарув усуллари;

5) бутун институционал муҳит (ҳуқуқий нормаларнинг сифати, суд тизимининг самарадорлиги, иқтисодий муҳитнинг аниқлик даражаси, давлат бошқаруви ва ҳ.к.).

Шуни таъкидлаш керакки, у ёки бу омилнинг таъсир кўрсатиш тавсифи, уларнинг нисбати ва ўзаро муносабатларнинг хусусиятлари (масалан, расмий ва норасмий институтлар) уларнинг трансакция харажатлар динамикасига бўлган таъсир турга йўналтирилган бўлиши мумкин.

Расмий институтларга келадиган бўлсак, ҳозирги кунда давлат мулкани хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунчиликга ўзгартиришлар киритилмоқда (Ўзбекистон Республикаси “Хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунининг янги таҳрири), биржа ва биржадан ташқари савдоларда, ким ошди савдоларида, танловларда ва тўғридан-тўғри музокараларда давлат акциялари ва улушларини, мол-мулкларини, объект ва активларини сотиш бўйича амалдаги тартиблар такомиллашмоқда (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 6 октябрдаги “Давлат мулк объектларини хусусийлаштириш тартиби бўйича низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги 279-сонли қарори).

Активларга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви амалга оширишда шаклланган институционал моделни оптималлаштириш давлат, ҳукумат ва бизнес нинг ўзаро алоқаларининг самарали механизмини яратиш ва трансакция харажатларни камайтириш йўналишларидан бири ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, барча жараёнларни электрон ахборот-коммуникация муҳитига ўтказиш лозим. Айнан электрон тижорат технологияси бозор агентларининг ўзаро муносабатларидаги жараёнларнинг меҳнат сарфини пасайтиришга имкон беради.

Бу ерда институтларнинг самарадорлигини баҳолаш, яъни давлат мулкани сотиш жараёни сотувчи ва харидорнинг амалий фаолияти ва уларнинг у ёки бу трансакция харажатлар турининг миқдорига таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан амалдаги ва қайтадан қиритилаётган қоида ва нормаларни баҳолаш долзарб ҳисобланади. Қоидалар самарадорлигини баҳолаш қуйидаги унсурларни ўз ичига олади [34]:

қоидани бажаришнинг фойдалилиги харажатлилиги. яъни унга риоя қилиш ёки риоя қилмаслик туфайли нисбий трансакция харажатлари юқорими, йўқми;

қоиданинг расмийлаштириш даражаси, яъни улар иқтисодий агентлар учун қай тарзда зид эмас ва тушунарли;

қоидага риоя қилиш мураккаблиги, яъни бунинг учун зарур бўлган ташкилий ресурслар кўпми, камми;

иқтисодий агентларнинг узоқ муддатли манфаатлар қоидаларига мувофиқлиги;

қоиданинг умумийлик даражаси ва уни ушлаб туриш самарадорлиги, яъни унга риоя қилмаслик туфайли расмий ва норасмий чоралар қанчалик аҳамиятга эга ва уларнинг мунтазамлик даражаси қанчалик юқори;

қоиданинг адолатлилиги, яъни улар моддий баҳолаш нуқтаи назаридан иқтисодий агентларнинг эҳтиёжларини қай даражада қондиради ва бошқалар.

Барча поғонадаги давлат мулкани сотувчилар ва уларни сотиш жараёнининг иштирокчиларига ҳамда кўрсатилган бандлар бўйича

салоҳиятли харидорлар сифатида фаолият кўрсатувчи бизнес ҳамжамияти вакилларига таклиф этилган баҳолаш услуги давлат активларига оид қонунчиликни ва механизмларни янада такомиллаштириш зарурлиги тўғрисида хулоса қилишга асос яратиб беради.

Қонунчиликда белгиланган ва бажарилиши шарт бўлган расмий қоидалардан фарқли улароқ умумий ва очик, норасмий қоидалар (анъаналар, муносабатлар “мулоқот қилиш одатлари”) нисбатан яширин ва локал тавсифга эга, ҳаттоки барча манфаатдор бўлган шахслар улар мавжудлиги ҳақида хабардор бўлса ҳам. Ушбу қоидаларнинг моҳияти одатда муҳокама қилинмайди, айниқса айрим ҳолларда улар шаклланиб бораётган жараён тамойиллари ва пирвард мақсади нуқтаи назаридан салбий тус олганда ҳам.

Давлат мулкани сотишда очик ким ошди савдо иштирокчиларининг камайтирмасликка (нархни минимал даражагача камайтириш)га қаратилган нарх-наво юзасидан тил бириктириш амалиётини кузатиш мумкин. Масалан, Россияда хусусийлаштириш жараёнида шундай ҳолатлар бўлганки, ким ошди савдо иштирокчи олдиндан маълум бўлган демпингга қўл урган ва ғолибга кейин минимал нарх белгилаган, аммо иқтисодий жиҳатдан асосланган нархини қўйган кейинги иштирокчи фойдасига олди-сотди шартномасини имзолашни рад этиш эвазига воз кечиш пулларни олиш мақсадида ғолиб бўлган.

Бундай “норасмий” амалиёт ўзида сотувчининг коррупцион ҳатти-ҳаракатларини ёки давлат мулки сотувчиси ва уни сотиш иштирокчисининг ноинсофли (оппортунистик) ҳаракатларини ўзида мужассам этади. Улар иккала томонда ҳам қўшимча харажатларнинг пайдо бўлиши, жамиятнинг, бизнес-ҳамжамиятнинг акцияга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинуви жараёнларига ишончи йўқолиши, давлат активлари бозорининг инсофли иштирокчиларида қонунчилик даражасида яратилган механизмларнинг обрўсизланишига сабаб бўлади.

Норасмий қоидалар давлат мулкани сотиш жараёни доирасида агентларнинг ўзро алоқа қилиш харажатларини камайтиришга хизмат қилади.

Салбий ҳолатларга қарама-қарши таъсир кўрсатиш воситаси сифатида конунчилик нормаларини такомиллаштириш ва улардан самарали фойдаланиш, расмий қоидаларни бажариш устидан назоратни амалга оширувчи мустақил суд тизими ва амалдаги маъмурий жавобгарлик механизмлари мавжуд бўлган шароитда қоидаларни расмийлаштириш ва универсаллаштиришга хизмат қилиши мумкин.

Энг сўнги ахборот-коммуникация технологиялари, Интернетдан фойдаланиш ахборот тавсифидаги, божхона, молиявий ва тўлов-ҳисоб-китобга оид хизмат кўрсатиш учун асос бўла олади. Ахборот тармоқ ресурслари, электрон савдо майдончалари, электрон-рақамли имзолар, электрон ҳужжатлаштириш, электрон тўловлар каби инфратузилма унсурлари бозор агентларининг трансакция харажатларини бевосита камайтиришга хизмат қилади.

Давлат рақобат қўмитаси ва унинг ҳудудий бошқармаларининг сотишга мўлжалланган давлат активлари қўйилган порталнинг ишга тушиши трансакция харажатларини, биринчи навбатда, ахборотни қидириш ва шартномани тузиш харажатларини камайтиришга, норасмий битимларнинг имкониятларини минимумга пасайтириш ва очиқлик, шаффофлик, тенглик, рақобат ва иқтисодий самарадорлик тамойилларининг ишлашини таъминлашга кўмаклашади.

Ҳаттоки давлат секторидаги электрон хизматларнинг қуйи даражада ривожланиши ҳам тегишли сайтларда давлат томонидан хизматлар тўғрисидаги тўлиқ маълумот кўрсатишни назарда тутди. Шундай қилиб, ишонч билан айтиш мумкинки, ахборот технологияларининг минимал даражада ривожланиши ахборотни қидириш билан боғлиқ харажатларни камайтиришга кўмаклашади. Ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланганлиги туфайли истеъмолчининг давлат хизматларини олиш учун харажатлар ҳам камаяди: ҳеч бўлмаганда уни расмийлаштириш учун кам вақт сарфланади.

Масалан, электрон ҳукумат технологиялари фуқаролар ва давлат ҳамда ҳукумат органларининг ўзаро муносабатлар шаффофлигини оширади, авваломбор мониторинг амалини соддалаштириб, уни кам харажатли бўлишига олиб келади. Масалан, Австралия Ахборот иқтисодиёти миллий хизмати «DMR Consulting» компанияга электрон ҳукумат дастурини амалга оширишдан фойдани баҳолаш бўйича топшириқ берган, электрон ҳукуматнинг 45 % фойдаланувчилари давлат хизматидан фойдаланиш пайтида ўз харажатларининг камайишини миқдорий баҳолай олди, шулардан 3 % фойдаланувчилар ўз харажатларининг \$100 ва ундан ортиқ; 4 % фойдаланувчилар - \$50-\$99 миқдорда камайганлигини; 7% эса \$49; 31% – \$25дан кам иқтисод қилганлигини таъкидлаган [24].

Амалиёт кўрсатишича, шартнома шартларини бажаришга мажбурлаш бўйича харажатларга келадиган бўлсак, бу ерда аҳвол нисабат мураккаброқ. Дунёдаги биронта давлат ўз ахборот-коммуникацион технологияларини суд ижрочиларининг ўзаро муносабатларини электрон шаклига ўтказиш учун етарли бўлган даражагача ривожлантира олмаган. Бироқ тегишли маълумотлар базасига эга бўлган электрон ҳукумат дастурлари суд ижрочиларнинг фаолиятини сезиларли даражада енгиллаштириш ва уларнинг фаолиятидаги харажатларни камайтиришга олиб келади.

Электрон ҳукумат самарадорлигини давлат хизматларини кўрсатишда трансакция харажатларини камайтириш механизми сифатида истеъмол қолдиғи атамаси билан изоҳлаш мумкин. Давлат хизматига бўлган талаб нарх бўйича эластик эмас, чунки унинг истеъмоли унинг қийматига эмас, балки ундан фойдаланиш зарурлигига боғлиқ: агар субъектга қандайдир ҳужжат олиш зарур бўлса, у ушбу хизмат қанча турмасин, барибир уни олишга ҳаракат қилади. Шу боис давлат хизматига бўлган талабнинг эгри чизиғи деярли вертикал бўлади. Давлат хизматларининг таклифи мутлақ эгилувчан эмас, ва ўртача харажатлар эгри чизиғига тўғри келади, чунки давлат субъектга назарий жиҳатдан энг минимал нархда хизмат кўрсатиши шарт.

Трансакция харажатлари давлат хизмат кўрсатиши учун харажатлар миқдорини оширади, аммо уларнинг юки тўлиқ ҳолда истеъмолчи зиммасига тушади ва мукамал шароитлардан фарқли ўлароқ истеъмол қолдиқнинг камайишида ифодаланади. Электрон ҳукумат технологияларини жорий этишда трансакция харажатлари камаяди, бу эса истеъмол қолдиқнинг кўпайишига, бошқача қилиб айтганда, фойдаланилаётган хизмат фойдалилигининг унинг нархидан ошиши билан шартланган давлат хизматидан фойдаланишда истеъмолчининг ютишига хизмат қилади.

Электрон ҳукумат технологиялари нафақат субъектларга давлат хизматларни кўрсатишда, балки давлат ички ўзаро муносабатларида ҳам самарали ҳисобланади. Давлат ўз функцияларини бажариши учун ҳам моддий ресурслар, ҳам меҳнат ресурслари зарур бўлади. Давлат кўпинча шартномаларни тузиш орқали ушбу ресурсларни қўлга киритади.

Масалан, принципал сифатида иштирок этувчи давлат учун ёллаш шартномаси ёки аутсорсинг шартномасини тузиш доимо ахборотнинг тўлиқ бўлмаслиги билан боғлиқ, натижада давлат олдида агентнинг моддий ҳатар муаммоси гавдаланади. Бундан ташқари, электрон ҳукумат технологиялари агентнинг шартномадан кейинги фаолиятини мониторинг қилиш харажатларини камайтиришга имкон беради. Моддий ҳатар шартномадан кейинги оппортунистик ҳатти-ҳаракат турини, яъни принципал агентнинг фаолиятини кузата олмайдиган ҳолатини ўзида намоён этади. Бу эса агентга ўз фаолият доирасида кам куч сарфлашга, бошқача қилиб айтганда, мажбуриятларни бажаришдан бош тортишга имкон беради. Бундай бош тортиш ҳолатлари якуний маҳсулот сифати ва ҳажмига таъсир кўрсатади, бироқ ушбу таъсир агентнинг бевосита мажбуриятларни қасдан тўғридан-тўғри бажармаслик ҳолатидан кўра камроқ бўлади. Аммо агентни унинг бош тортганлиги туфайли ушлаб олиш жуда қийин.

Принципал ва агент ўртасидаги электрон ўзаро алоқа қилиш имкониятларини ва мониторинг қилиш харажатларини камайтирадиган улар фаолиятини назорат қилиш бўйича янги услубларини, масалан, ҳисобга олиш

қайдларни амалга ошириш вақтини мажбурий ҳолда белгиловчи “электрон нотариат” тизимини назарда тутувчи электрон ҳукумат технологияси улардан муносиб тарзда фойдаланиш ҳолларида агентнинг шартномадан кейинги фаолиятини мониторинг қилиш харажатларини камайтиришга имкон беради. Ахборот-коммуникацион технологиялардан оқилона ва самарали фойдаланилиши принципапал сифатида иш юритувчи давлат ва агент сифатида фаолият кўрсатувчи давлат хизматчилари ўртасида иқтисодий жиҳатдан манфаатли шартномаларни тузишга ва агентларни фойда бериш нуқтаи назардан янада юқори даражага кўтариш, принципалнинг харажаларини камайтириш ҳамда агентнинг оппортунистик хатти-ҳаракатларни тенглаштиришга имконият беради.

Бироқ электрон ҳукумат ҳар доим ҳам давлат хизматларини самарали кўрсата олмайди, мансабдор шахсларнинг фаолиятини кам харажатли мониторинг қила олмайди. Инфратузилмаси ривожланмаган ахборот-коммуникацион технологиялар кадрларнинг тайёргарлик даражаси паст шароитда кўп харажатли талаб этувчи жараёнга айланади ва давлатнинг катта миқдорда қайтариб бўлмайдиган йўқотишларига ҳамда субъектлар ҳам жаҳон ҳамжамияти олдида нуфузининг тушушига сабаб бўлиши мумкин.

Бутун институционал муҳит омилини тавсифлаб, трансакция харажатларининг, айниқса ex post харажатларнинг даражасига, ҳуқуқий институтларнинг сифати ва барқарорлиги, суд тизимининг ва давлат бошқарувининг самарадорлигига сезиларли таъсир ўтказишини алоҳида таъкидлаш мумкин. Бунда шартномаларни тайёрлаш, тузиш ва бажариш, давлат мулки харидорларининг манфаатларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш бўйича харажатлар камаяди, уларни амалга ошириш самарадорлиги ошади. Бу айниқса шаклланган шароитларни ҳисобга олган ҳолда муҳим ҳисобланади: республикада ҳозирги иқтисодиётда асосий устиворлик хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш ҳисобланади. Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиётида хусусий сектор улушини ошириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ва давлат акция, улуш, мол-мулки, актив

ва объектларини хусусий мулкга сотиш бўйича хусусийлаштириш дастурларининг мазмун жиҳатдан тўлдирилиб борилиши мамлакатимиз иқтисодиётининг кейинги ривожланиш, инвестицион таъминлаш ва модернизациялаш стратегиясини амалга ошириб боришнинг бош дастагига айланиши лозим.

**3-боб. МУЛК ҲУҚУҚЛАРИ АЛМАШИШИ ЖАРАЁНИДА ИҚТИСОДИЙ
АГЕНТЛАР ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ ВА УЛАРНИ
КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

3.1. Мулк ҳуқуқини алмашиши жараёнида давлат, бизнес ва жамиятнинг трансакция харажатларини аниқлашнинг илмий-назарий асослари

Янги институтларни шакллантириш – кўп инвестициялар талаб қилувчи инновацион жараён ҳисобланади. Аммо бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида, айнан институтлар ўзгаришларининг инвестицион баҳоси, уларнинг инновацион хусусияти туфайли модернизация даврининг ички қонуниятини ва ушбу ўзгаришларнинг иқтисодий динамикасини белгилаб беради.

Бунда инвестициялар ва инновацион харажатлардан самарага эришиш анча кеч бошланади ва шу маънода ислохотлар баҳоси жорий эмас, балки олдинда турган, улардан қатор йилларга ортида қолаётган натижалар билан таққосланиши керак.

Модернизация даври иқтисодиётининг харажатлари биргаликда ўта кўламли ва аҳамиятли ҳодисани тавсифловчи турли қисмлардан таркиб топади. Ушбу харажатлар қуйидаги ҳолатлардан юзага келади:

режали иқтисодиёт даврида амал қилган кооперацион алоқаларнинг бузилиши ва янги кооперацион алоқани йўлга қўйиш механизмнинг жорий этиш туфайли юзага келадиган трансакция харажатлари;

аввалги институционал инфратузилманинг бузилишидан кўрилган йўқотишлар ҳамда ушбу тугатилган инфратузилмадан ҳамон фойдаланишда истеъмол қилинаётган харажатлари;

бозор иқтисодиётига мос келадиган янги трансакцион технологияларни ишлаб чиқиш, ҳисобдан чиқариш, кўпайтириш харажатлари;

бир такрор ишлаб чиқариш жараёнида бошқаларида фойдаланиш учун олинган (моддий, кадрлар, ахборот) ресурсларидан фойдаланиш йўналишларини ўзлаштириш;

янги қонунлар, оддий ҳуқуқ нормалари, тадбиркорлик ахлоқ кодекслари ва бошқа трансакция технологияларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш харажатлари.

Ўз навбатида, бир институционал тузилмани бузилиб йўқолиб кетиш харажатлари ва янги сини шакллантириш харажатлари биргаликда жамиятнинг трансформация даври учун сарф қилиниш учун шарт бўлган нархни ташкил қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бундай нархни аниқ ва тўлиқ ўлчаб бўлмайди [50]. Бироқ, ушбу харажатларнинг ҳатто тахминий баҳолари ҳам жараённинг кўламлари, аҳамияти ва ўзгарувчанлиги ҳақида тасаввур беради.

Қатор мамлакатларда узоқ вақт давомида кузатилаётган давлат ва хусусий сектор ўлчамларининг даврий равишда ўзгариб туришлари илмий муомалага «хусусийлаштириш цикли» тушунчасини киритди [16]. Хусусийлаштириш цикли ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларини ўзаро боғлиқ равишда ривожлантириш механизмининг яхши йўлга қўйилганлиги туфайли шаклланди. Давлат ва хусусий секторларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши ва рақобатлашиши иқтисодиётнинг мослашувчан бўлишига, у томонидан давлат секторининг оптимал улушини узлуксиз қидириш жараёнига олиб келади.

Қатъий бюджет чекловлари амал қилганда давлат ўз активларини сотишини назарда тутаяди, чунки молиявий бозорлар қулай ва давлат мулкини сотиш катта миқдорда даромадлар келтиради. Лекин хусусий инвесторлар ҳам янада катта ҳажмда қўшимча акцияларни харид қилишдан эмас, балки ўз акцияларини сотишдан манфаатдор бўлишлари лозим. Шундай қилиб, мулк ҳуқуқларини айирбошлаш бўйича битимлар тузилиши мумкин эмас. Бозор етарли даражада баҳоланмаган ҳолларда ҳам ана шундай ҳолат юз беради. Мазкур ҳолатда давлат ва хусусий субъектлар харидорлар ролида иштирок этишади ва, шу тариқа, мулк ҳуқуқлари билан айирбошлаш юз бермайди. Давлат нима учун фонд бозорида хусусий инвесторларни мунтазам ютиб чиқиши кераклигини изоҳловчи ҳеч қандай яққол сабаб мавжуд эмас.

Умуман олганда барча юқоридаги фикрлар фақат давлатнинг хатти-ҳаракатини ва унинг хусусийлаштиришни ташаббускорлик ролини тадқиқ этишга қаратилган. Айни пайтда, иқтисодчилар Ж.-Ж.Роз ва Е.Перрарднинг фикрига кўра, уларсиз давлат билан хусусий сектор ўртасида мулк ҳуқуқлари

билан айирбошлаш юз бермайдиган хусусий инвесторларнинг хатти-харакатини ҳисобга олиш даркор [51]. Хусусийлаштиришни, албатта, бозордаги алмашув сифатида қабул қилиш лозим, чунки бунда талаб ва таклиф қўйилади, битим нархи шаклланади.

Хусусий инвесторлар ва давлат ўртасида мулк ҳуқуқлари тақсимланишининг ўзгариб туришлари мулк ҳуқуқлари учун рақобатлашиш натижаси сифатида қабул қилинади, ушбу жараёндан хусусий инвесторлар ва давлат ўхшаш манфаатларни кўзлайди, бу ўз фирмаларининг молиявий оқимларини назорат қилишдир. Хусусий инвесторлар ҳам, давлат ҳам фирмаларнинг молиявий оқимларидан фойдаланиш учун уларни бошқаришни хоҳлайди: хусусий инвесторлар акциядорлик капиталининг қийматини ва/ёки менежерлар даромадларини ошириш учун; давлат эса ўз эҳтиёжини ошириш ва/ёки сиёсий таъсирни кучайтириш учун. Мулк ҳуқуқи учун рақобатда кўпроқ фирмани қадирлайдиган инвестор (давлат ёки хусусий мулкдор) назорат қилиш ҳуқуқини қўлга киритишга интилади, бундан эса хусусийлаштириш келиб чиқади.

Ҳозирги босқичда мулкдорларнинг ваколатлари қонунлар (ва бошқа қонун ости ҳужжатлари) ёки шартномалар ҳамда ижтимоий анъаналар ва урф-одатлар кўринишида мустаҳкамланган норасмий нормалар шаклида мустаҳкамланадиган расмий қоидалар ёрдамида регламентланади. Принципиал жиҳатдан мулк институтини шакллантириш учун давлатнинг мавжудлиги зарурий белги ҳисобланмайди, лекин у мулк ҳуқуқларининг ҳимояланишини таъминлашда ўта муҳим роль ўйнайди.

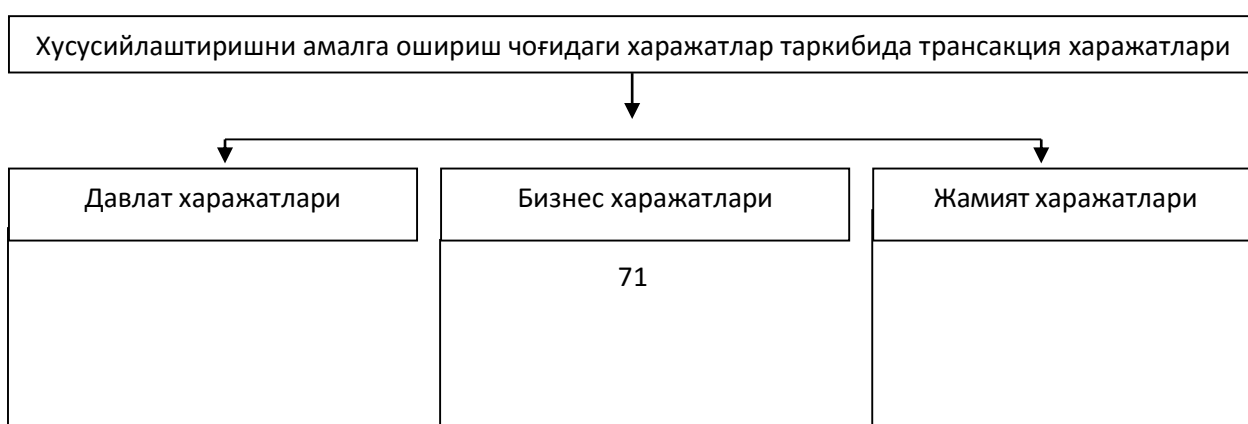
Бозор иқтисодиёти шароитида хусусийлаштириш фақат, агар хусусий агентлар томонидан ушбу жараёнларга бўлган талаб ошса, иқтисодий тизимни давлат томонидан тартибга солишнинг амалий механизми ҳисобланади. Расмий жиҳатдан давлат томонидан йўл қўйиладиган суиистеъмолликларнинг олдини олиш учун аксарият мамлакатларда мулк ҳуқуқларини бошқа шахсларга ўтказиш учун конституциявий чекловлар мавжуд, бироқ фақат ижтимоий эҳтиёжлар учун фойдаланиш имкониятини чеклаш ҳам, адолатли компенсация

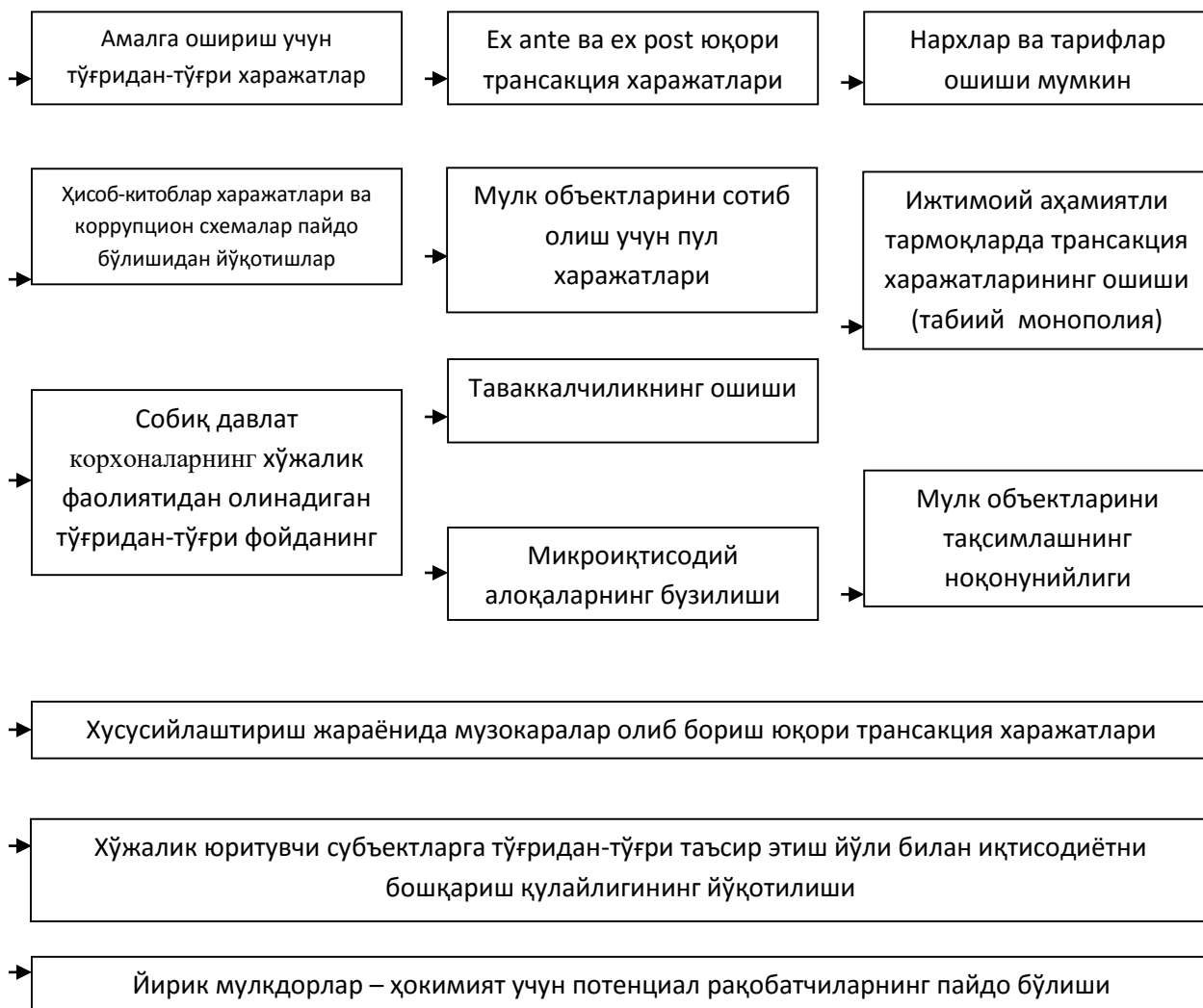
зарурлиги юки ҳам давлатнинг мансабдор шахслари томонидан йўл қўйиладиган суиистеъмолликлардан кафолатламайди. Шундай қилиб, давлатнинг мулкни бошқариш борасидаги фаолиятини баҳолаш, мулк ҳуқуқлари тизимининг ўзгаришига қараб битимда ихтиёрий равишда ёки мажбуран иштирок этаётган тарафлар трансакция харажатларининг нисбатини аниқлашни назарда тутати.

Хусусийлаштиришни амалга ошириш уларни ўтказиш оқибатларини ҳисобга олиш бўйича яхши тайёрланган дастурни талаб қилади. Харажатлар таҳлилини фойда олувчилар ва харажат қилувчилар сифатида иштирок этиши мумкин бўлган иқтисодий агентларни (ижтимоий манфаатлар ифодаловчиси сифатида давлат ва хусусий мулк манфаатлари эгаси сифатида бизнес) чеклаш орқали ўтказган маъқул (3.1-расм). Харажатлар - бу мулк ҳуқуқлари тизимини ўзгартиришнинг ташаббус қилиниши оқибатида у қиладиган чиқимлар (кўрадиган йўқотишлар).

Ўз навбатида, давлат деганда махсус механизмлар ёрдамида жамиятни бошқариш бўйича ҳокимият ваколатларини амалга оширувчи ташкилотни тушуниш даркор. Бизнес фаолияти товарлар ишлаб чиқариш ва/ёки сотиш, хизматлар кўрсатишдан мунтазам фойда олишга йўналтирилган хўжалик юритувчи субъектларга қиёсланади.

Агар давлатнинг хусусийлаштириш жараёнини амалга оширишдаги харажатлари қиёсланадиган бўлса ёки вазиятли хусусиятга эга бўлса, у ҳолда бизнес учун хусусийлаштириш яққол устуворликка эга, бу ҳол бозор муносабатларининг ривожланиш мантиғига жавоб беради.

Манба: муаллифлар таҳлили асосида тузилган

3.1-расм. Хусусийлаштиришни амалга ошириш жараёнида давлат, бизнес ва жамиятнинг трансакция харажатлари

Лекин давлат ва бизнеснинг нафақат бир-бирига бутунлай қарама-қарши мақсадлар билан, балки жамият томонидан ўз хатти-ҳаракатининг белгиланиши зарурлиги билан боғлиқ манфаатлари дуч келганида юзага келадиган зиддиятлар вазиятни жиддий тарзда мураккаблаштиради. Жамиятнинг хусусийлаштиришни амалга ошириш чоғидаги харажатларини таққослаш шуни кўрсатмоқдаки, жамиятнинг танлови ижтимоий онгнинг иқтисодий тизимни умумлаштиришга ёки эркинлаштиришга йўналтирилганлиги билан белгиланади.

Хусусийлаштиришнинг амалга оширилиши натижасида иқтисодийнинг янада бозорга йўналтирилганлиги кузатилади. Барқарор фаолият кўрсатувчи бозор шароитида хусусий мулк муносабатларининг жозибадорлиги юксак баҳоланади. Бироқ, беқарорлик ва иқтисодий тизимни ислоҳ қилиш шароитида давлат ўзига хос бўлмаган функцияларнинг бир қисмини олишга мажбур бўлди, бу эса давлат тадбиркорлигининг пайдо бўлишига олиб келди.

Шундай қилиб, трансакция харажатлари бозорга кириш ва бозордан чиқиш, ресурслардан фойдаланиш, мулк ҳуқуқларини бошқаларга ўтказиш, таснифлаш ва ҳимоялаш, ишбилармонлик муносабатларини ўрнатиш ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни ўзида намоён этади [38,39]. Бундан келиб чиқадики, трансакция харажатларининг таркиби қуйидаги қисмлардан иборат:

ресурслар ва мулк ҳуқуқларидан (корхоналарни рўйхатдан ўтказиш, фаолиятни лицензиялаш, биноларни ижарага олиш (бериш), коммуникация тармоқларидан фойдаланиш, жиҳозларни кредит ва лизингга олиш (бериш) ҳуқуқидан) фойдаланиш имкониятига эга бўлиш;

ресурслар ва мулк ҳуқуқларидан фойдаланиш ҳуқуқини (ишлаб чиқариш, сотиш, бошқаларга ўтказиш, истеъмол қилиш ҳуқуқини) қўлга киритиш;

ресурслар ва мулк ҳуқуқларини баҳолаш (ташкилий-ҳуқуқий шаклларни ўзгариши, бухгалтерия ҳисоби, аудиторлик хизматлари, маркетинг хизматлари);

ресурслар ва мулк ҳуқуқларини ҳимоялаш (рақобатчиларни истисно этиш, юридик хизматлар, бизнесни қўриқлаш);

шерикларни излаш ва танлаб олиш (реклама, тақдимот, шериклар ҳақида ахборот тўплаш, уларнинг тўлов қобилиятини текшириш);

ишбилармонлик келишувларини тузиш ва уларни бузувчиларга қарши санкциялар қўллаш (келишувларни ўзаро мувофиқлаштириш ва уларга тузатишлар киритиш, қўшимча имтиёзлар бериш, арбитражга мурожаат этиш, қарзларни ундириш).

Юқорида санаб ўтилган деярли барча трансакция харажатлари мутлақо қонуний тўловлар (масалан, давлат божларини тўлаш) ва хуфёна тўловлар

(солиқларни четлаб ўтиш имконини берувчи операциялар учун воситачилик ҳақлари) билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бу оддий ҳуқуқларни ҳам, алоҳида имтиёзларни ҳам қўлга киритиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Улар қайтарилмайдиган қўшимча харажатлар бўлиши ҳам мумкин, шунингдек ишлаб чиқариш харажатларини ёки умумий харажатларни тежаши ҳам мумкин.

Бунда, биринчидан, трансакция харажатларининг бир қисми бевосита ўлчанмайди (масалан, кўп сонли ҳисобот шакллари тўлдириш учун вақт сарфлари).

Иккинчидан, кўплаб харажатлар бевосита пул тўловлари билан кузатилмайдиган хизматларнинг норасмий кўрсатилиши билан боғлиқ.

Учинчидан, трансакция харажатларини кўпинча «ишлаб чиқариш харажатларидан» ажратиб бўлмайди.

Тўртинчидан, трансакция харажатлари кўплаб ўта хилма-хил (қонуний ва хуфёна) қисмлардан иборат бўлиб, уларни қўшимча муаммоларни келтириб чиқаради. Кўпинча барча даражалардаги муносабатлар ўта индивидуаллаштирилганлиги боис пулдан ташқари шахсий танлов ва яхши ҳамкорлик алоқаларни ўрнатишни билиш ҳам муҳим роль ўйнайди.

3.2. Давлат активларини бошқа шахсларга ўтказиш жараёни шартномаларини тузишда трансакция харажатлари

Трансакция харажатларини хилини бир-бирига таққослашда мулк ҳуқуқларини бошқа шахсларга ўтказиш чоғида трансакция харажатларини келтириб чиқарувчи омилларни аниқлаш иқтисодий агентларга уларни тартибга солиш ва пасайтириш усулларини топиш имконини беради. Масалан, мулк ҳуқуқларини бошқа шахсларга ўтказиш жараёнида шартномавий муносабатларга киришувчи ҳар қандай иқтисодий агент, ўз ички захираларидан, ўз ички салоҳиятидан фойдаланган ҳолда ўз трансакцияларини ва, ўз навбатида, трансакция харажатларини оптималлаштириши мумкин. Мисол учун, инвестор давлат активларига инвестициялар киритишнинг муайян шаклини ёки механизмини танлашда ўз трансакция харажатларини оптималлаштириши мумкин.

Трансакцияни (шартномани) амалга ошириш жараёнида ахборот асимметрияси туфайли бир субъект муайян шароитда бошқа субъектга ўтказадиган (ўтказилаётган) мулк ҳуқуқларининг ва субъект оладиган (қабул қилинаётган) мулк ҳуқуқларига мос келмаслиги объектив шароити юзага келади. Шу муносабат билан ҳар бир трансакция пайдо бўлиш жиҳатдан ўзида ушбу трансакцияда иштирок этаётган барча субъектларга нисбатан оғишмасликни мужассам этади.

Шунингдек, трансакция харажатларининг яна бир ўзига хос хусусияти мавжуд – бир трансакция доирасида ўзаро ҳамкорликни амалга оширувчи субъектлар учун трансакция харажатларининг сифат ва миқдорий жиҳатдан ҳар хиллиги. Трансакцияни амалга оширишда иштирокчилар бир трансакция доирасида ҳар хил трансакция харажатларига дуч келади, бу ҳол трансакция харажатларини тартибга солишга нисбатан турли ёндашувларни келтириб чиқаради.

Трансакция харажатларини тартибга солиш йўллари қидиришда нафақат уларни қисмлар бўйича қисқартириш имкониятларидан (бу кўпроқ уларни микродаражада тартибга солишга мос келади), балки умумий субъектларнинг мулк ҳуқуқларини бошқа шахсларга ўтказишдаги ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш чегаралари, даражалари, режимлари ва қоидаларини белгилаб берувчи институтлар тизимидан келиб чиқиш керак. Бу ерда мавжуд институтлардан қайсилари самарасиз трансакция харажатларини келтириб чиқаришга реал кўмаклашаётганлигини, ушбу харажатларни қанақа усуллар билан ва қайси йўналишда қисқартириш лозимлигини, самарали трансакция харажатларига эришиш учун қанақа янги институтларни ташкил этиш ёки импорт қилиш ва мавжуд институционал муҳитга киритиш зарурлигини аниқлаб олиш даркор.

Мулк ҳуқуқлари назариясида ва улар билан турдош бўлган иқтисодий концепцияларда «трансакция» деб иқтисодий ўзаро ҳамкорлик ҳаракатига айтилади. Трансакция таҳлил қилишнинг базавий бирлиги сифатида эътироф этилади ва ихтиёрий бозор битими, тарафларнинг келишувига биноан амалга

оширилган биргаликдаги иқтисодий ҳаракат сифатида таърифланади. Трансакциялар оддий ва мураккаб турларга бўлинади. Мураккаб ва масъулиятли келишувлар шартномалар билан расмийлаштирилади.

Қонунчиликдаги шартнома деганда икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги келишуви тушунилади. Бу ерда шартномани кучга киритувчи келишув асосий сўз бўлиб хизмат қилади; тарафлар келишувга эришмагунга қадар ҳеч қанақа шартнома юзага келиши мумкин эмас. Чунки ҳеч ким бошқани унинг манфаатларига зид келадиган нарсани қила олмайди, шартнома юқорида кўрсатилган келишув таърифини ва унга эришиш жараёнини ўз ичига олади.

Давлат активларини сотиш чоғидаги музакаралар жараёнида кўрок муҳокама қилинадиган масалалари олди-сотди шартномасининг асосий таркибий қисмлари билан намоён этилган.

1. Шартнома нарсаси. Шартнома нарсаси сифатида биргаликдаги ҳаракат тури (агар бу биргаликда амалга ошириладиган фаолият бўлса) ва шериклар ҳаракатларини ўзаро боғлайдиган усуллар таснифланади. Мазкур ҳолатда шартномада давлат активининг харидори томонидан мазкур актив унинг мулкига ўтадиган ҳаракат таснифи келтирилади. Бу активни сотиш жараёнида давлат томонидан кўрилган муайян харажатларни қоплаш шартлари, актив учун тўловни амалга ошириш шартлари ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, шартномада инвестор ўз зиммасига олган инвестиция мажбуриятларини бажарганидан кейин давлат активи унинг мулкига ўтадиган ҳаракатларнинг муайян таснифи ҳам келтирилади. Бугунги кунда давлат мулкини хусусийлаштириш жараёнида активларни инвестор томонидан инвестиция мажбуриятларининг қабул қилиниши шarti билан сотиш механизми қўлланилмоқда. Давлат активи олди-сотди шартномасини тузишда инвестор шартнома шартларини келишади ва муайян ҳажмдаги инвестицияларни киритиш бўйича инвестиция мажбуриятларини ўз зиммасига олади. Ушбу мажбуриятлар шу тариқа сотиб олинган, давлат мулки негизида

ишлаб чиқариш қувватларининг ишга туширилишини таъминлаши керак, бу кейинчалик маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш, хизматлар кўрсатиш, иш ўринлари яратиш, шунингдек мамлакат бозорини тўлдириш ва маҳсулотни чет элга экспорт қилиш имконини беради.

2. Иштирокчилар томонидан ўз ҳаракатлари учун олинадиган қоплама миқдори. Келгусида олди-сотди шартномаси билан белгиланган шартланган ҳаракатларда қўлланиладиган қоидалар ва таомиллар. Бунда келгусида иштирокчилар, яъни давлат активларининг сотувчилари ва харидорлари муайян муносабатларга киришишлари назарда тутилади.

Низоларни бартараф этиш таомили. Унда низоли вазият юзага келиб, у тарафларнинг бевосита тўқнашувигача ривожланган ҳолларда тарафлар бирига қандай таъсир кўрсатиши мумкинлиги ёзилади. Хусусан, биз кўриб чиқаётган давлат мулкани инвестиция мажбуриятларининг қабул қилиниши шарти билан сотиш механизмида олди-сотди шартномаларида инвестор - активлар харидори томонидан ўз зиммасига олинган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ҳолатлари ёзилади.

Давлат активлари сотувчиси ва харидорининг кутилаётган хатти-ҳаракати. Олди-сотди шартномасида тарафлар бир-биридан кутаётган хатти-ҳаракат таърифланади. Шартноманинг ушбу қисми – ўта муҳим ҳисобланади, чунки тарафлар ўртасидаги ноаниқлик муҳитига шартнома ишончлилики киритади ва бунда прогноз қилиш мумкин бўлади. Давлат активларининг сотувчиси ва харидори учун музокаралар олиб бориш жараёнининг иқтисодий мазмуни шундан иборатки, музокаралар тарафлар манфаатларининг уйғунлигини ва ушбу манфаатларни амалга ошириш усулининг қонун билан расмийлаштирилишини таъминлайди.

Олди-сотди шартномасининг иштирокчилари ҳозирги иқтисодий ҳаёт ва иқтисодий муносабатлар учун муҳим бўлган иккита белгини ажратишади.

Биринчи белги – шартнома (иқтисодий ўзаро ҳамкорлик)нинг барча иштирокчилари азалдан эркин ҳисобланади, яъни ҳеч ким уларни у ёки бу битимларда иштирок этишга мажбурламайди. Улар мазкур битимларда

ихтиёрий равишда иштирок этадилар ёки бошқа сўз билан айтганда – давлат мулкининг сотувчиси ушбу активлар юкидан халос бўлишни, харидор эса, аксинча, уларни ўзи учун қулай шартларда сотиб олишни хоҳлайди. Бунда тарафлар трансакцияда фойдаланиладиган ресурслар борасидаги иқтисодий ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг мавжудлиги ҳамда улардан кутилаётган натижалар ҳақида маълум даражада хабардор бўлади.

Иккинчи белги – шартноманинг барча иштирокчилари ўз манфаатларини кўзлайди. Бунда Д.Норт [31] томонидан киритилган “кўпайтирувчи хатти-ҳаракат” тушунчасини қўллаш ўринли. Бу ерда гап шу ҳақида бораяптики, агар шартнома иштирокчилари ўз манфаатларини кўзласа, улар бунга эришганда энг кўп фойда олиш учун бор кучини ишга солади. Фойдани кўпайтирувчи индивидлар ҳамма вақт битим шартларидан ўз манфаатларига жавоб берадиган доирада бўйин товлашга (яъни кичик ҳажмдаги ва паст сифатли хизматлар кўрсатишга ёки уни бажаришдан умуман бош тортишга) интилади.

Шу тариқа, ушбу ҳолда трансакция деб икки ёки ундан кўп тараф ўртасида қимматга эга нарсалар билан айирбошлашга айтилади [27]. Ўз навбатида, айирбошлаш – олди-сотди шартномасининг ҳар бир тарафига зарур бўлган давлат активини олиш усуллари билан бири ҳисобланади. Яъни бир тараф томонидан бошқа тарафга таклиф этиладиган қандайдир нарсага айирбошлаган ҳолда мўлжалдаги давлат активининг қўлга киритилиши ҳаракати мавжуд – бу кейинчалик бундан келиб чиқадиган инвестиция мажбуриятларининг бажарилиши.

Ф.Котлернинг фикрига кўра[26], айирбошлаш содир бўлиши учун бешта шартга амал қилиш даркор. Уларни давлат активининг хусусийлаштирилиши нуқтаи назаридан қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1) айирбошлашнинг камида иккита тарафи мавжудлиги. Давлат мулкини хусусийлаштириш чоғида айирбошлашда баъзан учта тараф иштирок этади. Масалан, паст ликвидли, норентабел ва зарар келтираётган активларни сотишда. Бу жойлардаги бошқарув органлари (ҳокимликлар), Давлат рақобат қўмитаси бошқармаси ва харидор-инвестор.

2) ҳар бир тарафда бошқа тараф учун қийматга эга бўлган актив бўлиши керак. Давлат рақобат қўмитаси, ҳокимликларда сотилиши лозим бўлган давлат активлари қийматга эга. Давлат активларининг харидори – инвестор учун ўз пул маблағларини, ўз зиммасига олинган инвестиция мажбуриятларини бажаришга қўйиш орқали ўзига энг юқори фойдани таъминлашга интилиш жозибали ҳисобланади.

3) ҳар бир тараф ҳамкорлик қилишга ва товарни етказиб беришга тайёр. Ушбу ҳолатда, иккала тараф (сотувчи ва харидор) ҳам якуний мақсад – давлат мулкани сотиш ва ундан янги мулкдор томонидан самарали фойдаланилиши учун ўз олдига қўйилган барча вазифаларни ҳал этишга тайёр.

4) ҳар бир тараф айирбошлаш тўғрисидаги таклифни қабул қилиш ёки рад этишга ҳақли. Давлат рақобат қўмитаси ёки ҳокимликнинг давлат активининг инвестор томонидан инвестиция мажбуриятларини ўз зиммасига олган ҳолда сотиб олиниши тўғрисидаги таклифини кўриб чиқишда дастлаб ушбу актив сотиладиган шартларнинг қулайлиги, хусусан, бажарилиши лозим бўлган инвестиция мажбуриятларининг суммаси кўриб чиқилади. Шунингдек, харидор-инвестор давлат активи сотувчисининг давлат активи бўлган объектнинг келгусида фаолият соҳасини сақлаб қолиш борасидаги таклифини қабул қилмаслиги ва уни рад этиши мумкин.

5) ҳар бир тараф ҳамкорлик тўғрисидаги таклифни жоиз ёки фойдали деб ҳисоблайди. Агар ушбу шарт таъминланмаса, у ҳолда умуман тарафлар ҳамкорликка киришишидан ҳеч қандай манфаат бўлмайди.

Бироқ иш борасидаги ҳамкорлик фақат тарафлар айирбошлашнинг асосий масалалари бўйича келишувга эришганда, яъни улар айирбошлаш шартлари ҳақида музокаралар ўтказганидан кейин йўлга қўйилади. Трансакция харажатларини талаб этадиган ҳар қандай музокара жараёнининг асосий тавсифлари қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир ўз манфаатлари, мақсадлари ва истакларига эга бўлган камида иккита тарафнинг мавжудлиги. Давлат активи сотувчисининг манфаатлари хусусийлаштириш жараёни орқали активдан самарали фойдаланишни

таъминлаш, ушбу актив бўйича инвестор томонидан бажарилган инвестиция мажбуриятларини қабул қилиб олиш ва бундан кейин ундан янги мулкдорнинг фойдаланишидан иборат. Инвестиция мажбуриятлари бажарилиб, янги ишлаб чиқариш ишга туширилганида ва олди-сотди шартномаси расмийлаштирилганидан кейин хусусий тадбиркорлик субъекти активдан бундан кейин ҳам фойдаланиши ёки энди ўз мулкига айланган қорхонани сотиши мумкин.

- тарафлар ўртасида фарқлар бўлиши мумкинлигига қарамай фаолиятнинг биргаликда олиб борилиши. Албатта, музокара ва шартнома жараёнларининг ушбу иккита таркибий қисмини четлаб ўтиб бўлмайди. Музокара жараёнини амалга оширишда, инвестиция мажбуриятларини қабул қилган ҳолда давлат активи олди-сотди шартномасининг тарафларини муҳокама қилишда улар ўртасида турли хилдаги фарқлар бўлиши мумкин. Бу давлат активлари олди-сотди шартномаларида келишиладиган инвестиция мажбуриятларини амалга ошириш муддатларига тааллуқли бўлиши мумкин. Бу ерда давлат активлари сотувчисининг истаги ва улар харидорининг моддий ва бошқа имкониятлари мос келмаслиги мумкин.

Таъкидлаш лозимки, давлат активи сотувчиси билан имкониятли харидор ўртасидаги музокара жараёнининг ягона ва шу билан бирга ўз вазифаларига кўра турлича хусусияти бир неча босқичдан иборат. Бу музокараларга тайёргарлик кўриш, уларни олиб бориш, музокаралар натижаларини таҳлил қилиш; эришилган битимларни бажариш. Давлат активини инвестиция мажбуриятларининг қабул қилиниши шarti билан сотиш вариантларини муҳокама қилишда айирбошлаш ва музокара жараёнининг юқорида санаб ўтилган тавсифларидан келиб чиқиб, сотувчи билан инвестор-харидор ўртасидаги музокараларни тарафлар ўртасида айирбошлашни амалга оширишдаги зарур бўғин дейиш мумкин.

Айирбошлашнинг ҳақиқатдан ҳам бўлиш-бўлмаслиги иккала тараф унинг шартларига қанчалик рози бўлишига боғлиқ. Битим контрагентларнинг аҳволини яхшилаши ёки, ҳеч бўлмаганда, ёмонлаштирмаслиги лозим. Баъзан

айирбошлаш маҳсулот ва бошқа неъматларни яратиш жараёни сифатида қабул қилинади, чунки унда одатда иккала тараф ҳам ютади.

Инвестор-харидорни жалб қилишда давлат активига бўлган мулк ҳуқуқларини айирбошлашни бир марталик ҳаракат эмас, балки жараён сифатида қабул қилиш лозим. Айирбошлашда унинг шартлари ҳақида музокаралар олиб борувчи иккита тараф (давлат активи сотувчиси ва харидор) иштирок этади. Агар улар келишувга эришса, битим тузилади, трансакцияни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинди, дейиш мумкин.

Трансакцияни товарнинг қийматини намоён этувчи камида учта ўлчамда кўриб чиқиш мумкин: битим шартлари, келишув вақти ва жойи. Одатда юридик тизим тарафларни айирбошлаш тўғрисида шартнома тузишга ундайди. Шартномавий ҳуқуқ мавжуд булмаган ҳолларда битим тузувчи тарафлар шубҳа ва ўзоро ишонмаслик ҳолатига тушиб қолади, бу иккала тараф учун ҳам йўқотишларга олиб келиши мумкин [30]. Давлат активига бўлган мулк ҳуқуқларини унинг сотувчисидан харидор-инвесторга ўтказиш жараёнида эса шартноманинг мавжуд эмаслиги кўриб чиқилмайди, чунки айирбошлаш маҳсулотининг ўзига хос жиҳати туфайли шартнома тузилиши мумкин эмас.

Музокаралар олиб бориш харажатлари мулк ҳуқуқларининг ресурслардан муқобил фойдаланиш имконини берувчи ҳуқуқларга қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Шундай қилиб, Ф.Котлер томонидан санаб ўтилган айирбошлаш шартларига қайтиб, шундай хулосага келиш мумкинки, агар иқтисодий ҳаракат сифатида музокара жараёнида ҳар бир тарафда бошқа тараф учун аҳамиятли бўлган нимадир бўлиши керак бўлса, у ҳолда (1) товарнинг истеъмол ва ишлаб чиқариш хусусиятлари, (2) товарга ҳамроҳлик қилувчи ҳуқуқлар ва чекловлар ана шундай аҳамиятга эга. Музокараларда аксарият ҳолатларда асосий баҳс-мунозара “фойдали ҳуқуқлар тўплами – фойдасиз ҳуқуқлар тўплами” йўналиши бўйича бориши эҳтимол тутилади.

Г.Беккернинг фикрига кўра [16], мулк ҳуқуқини ташкил этиши мумкин бўлган боғланишда қуйидаги бешта қисм иштирок этиши шарт. Уларни давлат активларига нисбатан кўриб чиқамиз: эгалик қилиш, яъни активлар устидан

мутлақ назорат қилиш ҳуқуқи; фойдаланиш, яъни активдан шахсан фойдаланиш ҳуқуқи; бошқариш, яъни актив ким томонидан ва қандай қилиб фойдаланилишини ҳал қилиш ҳуқуқи; даромад олиш ҳуқуқи, яъни активдан бундан аввалги шахсан фойдаланишдан ёки бошқа шахсларга ундан (ижара ҳуқуқи асосида) фойдаланишга рухсат этишдан келиб чиқадиган неъматларга бўлган ҳуқуқ; объектни бошқа шахсларга ўтказиш, истеъмол қилиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқини назарда тутувчи унинг «капитал қийматида» бўлган ҳуқуқ.

Айнан мулк ҳуқуқлари иқтисодий агентлар томонидан оқилона қарорлар қабул қилиниши учун асос бўлади. Улар айнан ким активни тасарруф этиш юзасидан қарорлар қабул қилиши мумкинлигини белгилаб беради; агентлар ўртасида активларни бошқа шахсларга ўтказиш йўналишини ва қарорлар қабул қилишнинг талаб этиладиган вақтини белгилайди. Активлар бўйича барча ушбу шартлар аксарият ҳолатларда иқтисодий агентлар ўртасидаги музокара жараёнида муҳокама қилинади.

Музокаралар трансакцияга киришаётган тарафларнинг манфаатлари қисман мос келиши туфайли ўтказилади. Агар бундай мос келиш мавжуд бўлмаса, музокаралар бўлиши мумкин эмас, лекин агар манфаатлар тўлиқ мос келса, музокараларга асло ҳожат йўқ. Шундай қилиб, музокаралар ўтказиш учун келган, манфаатлари қисман мос келувчи иккита тарафнинг мақсади ўзаро фойдали битим тузиш учун қолган манфаатларни мувофиқлаштиришдан иборат.

Таъсир этиш харажатлари трансакция харажатларининг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Айнан улар маъмурий тўсиқлар юзага келишига сабаб бўлади, шунинг учун давлат томонидан тартибга солишнинг вазифаси маъмурий тўсиқларнинг таъсирини баҳолаш ва пасайтириш усулларини топишдан иборат бўлади. Жаҳон Банкнинг маълумотларига кўра, Европа

Иттифоқида маъмурий тўсиқни бартараф этиш харажатларининг 25 фоизга камайтирилиши ЯИМнинг 1,7 фоизга ошишига олиб келди¹.

Таъсир этиш харажатлари иқтисодий агентлар ва давлат самарали ўзаро ҳамкорлик қилиши учун улар томонидан зарур ахборотнинг олиниши харажатларини ўз ичига олади. Бунда таъсир этиш харажатлари доимий ва ўзгарувчан турларга бўлинади. Давлат томонидан тартибга солишнинг доимий трансакция харажатлари давлат томонидан назорат қилиш харажатларининг бир қисми ҳисобланиб, улар давлат бюджетининг бир қисмини ташкил қилади.

Давлат томонидан назорат қилиш учун ўзгарувчан трансакция харажатларини ахборотни қидириб топиш ва уни иқтисодий агентларга етказиш, олинган маълумотлар асосида қарор қабул қилиш, шартномалар тузиш ва уларни текшириш учун сарфланган вақтни ҳисоблаб чиқиб, ҳисобга олиш мумкин. Иқтисодий агентлар трансакция харажатлари етарлича хабардор бўлмаслик харажатлари, нуфузни ҳосил қилиш ёки йўқотиш харажатларини ўз ичига олади. Етарлича хабардор бўлмаслик харажатларининг миқдори мажбуриятлар бажарилгунга қадар ва улар бажарилганидан кейинги вазиятни ҳисобга олиш ёрдамида аниқланиши мумкин, лекин бундай услубнинг камчилиги унинг субъектив хусусиятга эгалигидан иборат.

Иқтисодий агентлар учун шартномаларни тузиш, текшириш, янгилаш харажатлари ва музокаралар олиб бориш харажатлари давлат томонидан назорат қилиш учун ўзгарувчан трансакция харажатларини ҳисоблаш каби ҳисоблаб чиқилади. Бозорни самарали назорат қилиш учун давлатга иқтисодий агентлар ҳаракатларига доир ахборот зарур бўлади. Ўз навбатида, барча нормалар ва қоидаларнинг бажарилиши (маъмурий тўсиқлар) иқтисодий агентлар харажатларини келтириб чиқаради (уларни фақат ўзи учун фойдали қарорларнинг қабул қилинишидан чеклайди). Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, давлат томонидан тартибга солишнинг тўлиқ бекор қилиниши вазиятнинг

¹ Взаимосвязь трансакционных издержек и деловой среды организации // Евразийский международный научно-аналитический журнал «Проблемы современной экономики». 2008. №4 (28)

мураккаблашуви эҳтимолини оширади. Шунинг учун нормалар ва қоидаларни бажариш харажатларини ҳисобга олиш билан янада кенгроқ давлат томонидан тартибга солиш ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаш иқтисодийга умумий ижобий таъсирни ошириш воситаси сифатида маъмурий тўсиқларни камайтириш борасидаги ҳар қандай сиёсатни чекловчи шартлардан бири бўлиши керак. Қуйидагилар трансакция харажатларини давлат томонидан тартибга солишнинг эҳтимол тутилган натижалари бўлиши мумкин:

1. давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита таъсири иқтисодий агентлар ва давлат умумий харажатларининг камайишига олиб келади.

2. давлат томонидан тартибга солишнинг билвосита таъсири самарали рақобат муҳитининг шаклланишини ва ижтимоий-иқтисодий самарага эришишни таъминлайди.

Давлат активи олди-сотди шартномаси бўйича инвестиция мажбуриятлари кўринишидаги ҳисса ҳисобланган инвесторнинг инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича трансакция харажатларини ҳисобга олишга нисбатан айрим ёндашувлар мавжуд.

Инвесторнинг инвестиция киритиш мажбурияти лойиҳаси бўйича харажатларни тизимга солиш ва баҳолаш билан боғлиқ тадқиқотлар анча мураккаб ҳисобланади. Бу нафақат маълумотларнинг катта ҳажми ва уларнинг эҳтимол тутилиш хусусияти билан, балки харажатларни таҳлил қилиш назарияси ва амалиётининг доимий равишда такомиллаштирилиши: янги ҳисобга олиш усуллариининг пайдо бўлиши, харажатлар тури ва таркибига аниқлик киритилиши билан ҳам боғлиқ.

Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида ўз трансакция харажатларига эга бўлиб, лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ харажатларнинг таҳлилида ўз аксини топиши лозим бўлган учта босқични ажратиш мумкин:

1) инвестициялашдан олдинги босқич, унда имкониятли инвесторлар тўғрисидаги ахборотни қидириш; қўйилмалар имкониятлари ҳақидаги ахборотнинг ҳажми ва тўғрилиги ҳамда муқобил қўйилмалар қийматини

баҳолаш; тегишли шартномаларни тайёрлаш; молиявий бозорлар ишини тартибга солувчи институтлар билан боғлиқ харажатлар юзага келади;

2) дастлабки инвестицияларни киритиш босқичи, унда трансакция харажатлари, масалан, маълумотларни тўплаш ва муайян лойиҳага киритилган инвестициялар ҳақидаги ахборотни баҳолаш, мулкни бўлиш ва инвестициялаш объектида назоратни амалга ошириш зарурати, муайян тармоқда инвестиция фаолиятини тартибга солувчи институтлар туфайли юзага келади;

3) лойиҳани амалга ошириш босқичи, унинг харажатлари тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи институтлар, лойиҳа доирасида амалга ошириладиган, масалан, лойиҳалар маҳсулотининг ўзига хослиги билан боғлиқ турли трансакциялар туфайли келиб чиқиши мумкин.

Ҳар бир муайян лойиҳа учун, албатта, ўз трансакция харажатлари «тўплами» мавжуд бўлиб, у лойиҳанинг «базавий» ишлаб чиқариш технологияси билан белгиланади. Шу билан бирга барча лойиҳаларга хос бўлган трансакция хилидаги харажатлар ҳам мавжуд.

Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган алоҳида трансакция харажатлари турлари 3.1-жадвалда келтирилган.

Трансакция харажатларини миқдорий ўлчаш масалалари бугунги кунда жиддий муаммо ҳисобланади. Айни пайтда трансакция харажатларини таҳлил қилмасдан туриб лойиҳанинг амалга оширилишини экспертизадан ўтказиш тўлиқ бўлмайди. Инновацион (инвестициявий) лойиҳаларни экспертизадан ўтказиш доирасида ушбу вазифа қисман ҳал этилиши мумкин: биринчидан, шартномалар тузишнинг турли усулларида трансакция харажатларини таққослаш йўли билан; иккинчидан, бундай харажатларни тўғридан-тўғри миқдорий баҳолаш йўли билан; учинчидан, эҳтимолий хусусиятга эга бўлган харажатларнинг бир қисмини лойиҳалар таваккалчиликларига киритиш йўли билан [22].

3.1-жадвал

Инвестиция лойиҳалари трансакция харажатлари турлари

Инвестициялашдан олдинги босқич	Дастлабки инвестицияларни киритиш босқичи	Лойихани амалга ошириш босқичи
Имкониятли инвесторлар тўғрисидаги ахборотни кидириш харажатлари	Маълумотларни тўплаш ва муайян лойихага киритилган инвестициялар ҳақидаги ахборотни баҳолаш харажатлари	Лойиха доирасида амалга ошириладиган ички трансакциялар харажатлари
Қўйилмалар имкониятлари ва уларнинг қиймати ҳақидаги ахборотни баҳолаш билан боғлиқ харажатлар	Мулкни бўлиш ва инвестициялаш объектида назоратни ўрнатиш билан боғлиқ харажатлар	Товарлар ва хизматларни мажбурий сертификатлаш харажатлари
Инвестициялаш объекти сифатида ИТТКИни баҳолашга йўналтирилган харажатлар	Лойиха бўйича фаолиятни мувофиқлаштириш харажатлари	Интеллектуал фаолият натижаси учун мулк ҳуқуқларини ўрнатиш харажатлари
Олинадиган ахборотнинг тўлиқсизлиги ва номукаммаллиги билан боғлиқ йўқотишлар	Битимларни суғурталаш харажатлари	Интеллектуал мулкни ҳимоялаш харажатлари
Музокаралар олиб бориш ва шартномалар тузиш харажатлари	Фаолиятни лицензиялаш харажатлари	Келишувларни самарасиз ҳимоялашдан йўқотишлар Қарорларни назорат қилувчи ташкилотлар билан келишиш

Манба: муаллифлар таҳлили асосида тузилган.

Албатта, яққол хусусиятга эга бўлган ва бухгалтерия ҳужжатларида акс эттириладиган айрим трансакция харажатлари лойиха бўйича харажатларнинг стандарт таҳлиliga киритилади (хусусан, лицензиялар, суғурталаш, сертификатлаш, юридик таъминлаш харажатлари). Шу билан бирга трансакция харажатларининг асосий улуши экспертизадан ўтказиш учун қабул қилинган ёндашувлар доирасида ҳисобга олинмаслиги ва таҳлил доирасидан ташқарида қолиши мумкин.

Иқтисодиётдаги реал ҳолатни ҳисобга олган ҳолда харажатлар ушбу қисмининг миқдори жуда катта бўлиши мумкин. Бундай харажатлар жумласига, масалан, текширувчи органлар фаолияти, қарорларни назорат қилувчи ташкилотлар билан келишиш билан боғлиқ харажатлар, мулкни ва келишувларни ҳимоялаш ва ҳ.к. харажатларни киритиш мумкин. Лойиҳа бўйича харажатларни ҳисоблашда ушбу харажатларни ҳисобга олмаслик натижаларга жиддий тарзда путур етказиши мумкин.

Баҳолаш жараёнида реал харажатларнинг камайтирилишига йўл қўйилган лойиҳаларни амалга оширишда кўпинча уларни амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг етишмаслиги юзага келади, бу режалаштирилган ҳажмлардан фарқлар катта бўлган ҳолларда лойиҳани амалга ошириш учун жиддий хавф-хатар бўлиши мумкин. Лойиҳа бўйича харажатларни етарлича баҳоламаслик лойиҳанинг соф дисконтланган пул маблағлари оқими, лойиҳанинг ўз харажатларини қоплаш муддати каби самарадорлик кўрсаткичларини ноқонуний оширади.

Юқорида таъкидланганидек, эҳтимолий хусусиятга эга бўлган трансакция харажатларининг бир қисмини лойиҳавий таваккалчиликлар тоифасига киритиш йўли билан билвосита ҳисобга олиш лойиҳанинг самарадорлиги кўрсаткичларига тузитиш киритиш усуллари билан бирига айланиши мумкин. Мазкур ҳолатда лойиҳанинг якуний кўрсаткичлари, масалан, қўшимча коэффициентдан фойдаланган ҳолда ёки бундай қўшимча коэффициентни дисконт нормасига киритиш йўли билан қайта ҳисобланиши мумкин.

Эътироф этиш лозимки, ўлчанмайдиган харажатлар тоифасига кирувчи трансакция харажатларининг бир қисми барибир лойиҳа харажатларини таҳлил қилиш доирасидан ташқарида қолиши мумкин. Бироқ, айниқса трансакциялар қийматининг ошиши шароитида, шунингдек миллий иқтисодиёт фаолият кўрсатишининг ўзига хослигини эътиборга олган ҳолда харажатларнинг ушбу турини инкор этиш ғайриқонуний бўлади.

Лойиҳаларни амалга оширишда анъанавий тарзда юқори даражадаги таваккалчиликларга дуч келинади, шунинг учун бундай лойиҳаларни

экспертизадан ўтказиш нафақат тўпланган тажриба доирасида тўғри бўлиши, балки назария ва амалиётнинг янги имкониятларини ҳисобга олган ҳолда доимий равишда такомиллаштирилиши керак. Таваккалчилик даражаси юқори бўлган лойиҳалар самарадорлигини баҳолаш методологик воситасини ишлаб чиқишда шуни ҳисобга олиш лозимки, ишга асос қилиб олинган тушунчалар талқини лойиҳани экспертизадан ўтказишнинг боришига ва мазмунига таъсир кўрсатади. Ўз навбатида экспертиза кўп жиҳатдан лойиҳанинг кейинги “тақдирини” белгилаб беради.

3.3. Иқтисодий агентларнинг эгоистик хатти-ҳаракатларидан ҳимояланишдаги трансакция харажатлари

«Эгоистик хатти-ҳаракат» тушунчасини биринчи бўлиб О.Уильямсон киритди: «Эгоизм деганда мен макр-ҳийла ишлатган ҳолда шахсий манфаатни кўзлашни тушунаман. Бундай хатти-ҳаракат унинг ёлғон, ўғирлик ва товламачилик каби яққол шакллариини ўз ичига олади, лекин улар билан чекланиб қолмайди. Кўпинча эгоизм остида алдашнинг *ex ante* и *ex post* ҳолатларида намоён бўладиган энг нозик фаол ва пассив шакллари назарда тутилади» [36].

О.Уильямсон эгоистик хатти-ҳаракатнинг учта шаклини ажратиб (заиф, ярим кучли ва кучли), иқтисодий агент иккинчи агентга тўлиқ бўлмаган ёки нотўғри ахборотни бериш йўли билан, яъни ахборотнинг асимметриклигини кўллаган ҳолда олдиға қўйилган мақсадға эришишини назарда тутган ҳолда эгоизмни кучли шаклға киритади. Ноаниқлик шароитида шахсий манфаатларни кўзлаш ярим кучли шакл ҳисобланади. «Итоат қилиш» заиф шакл ҳисобланиб, у индивидни жамият билан идентификациялаш ҳолатида ўрин тутиши мумкин.

О.Уильямсон томонидан таклиф этилган таснифдан ташқари, кўпинча эгоистик хатти-ҳаракатнинг иккита асосий шакли ажратилади: "маънавий таваккалчилик" ва "тамагирлик". "Маънавий таваккалчилик" шартномада бир тараф иккинчи тарафға ишонган, лекин унинг хатти-ҳаракати тўғрисида ҳақиқий ахборотни олиш эса катта харажатлар талаб қиладиган ёки бунинг

умуман иложи бўлмаган ҳолларда юзага келади. Бундай ҳилдаги эгоистик хатти-ҳаракатнинг энг кенг тарқалган тури – агент шартномада ундан талаб қилинадиган муддатларни чўзган ҳолда давлат активи олди-сотди шартномаси бўйича инвестиция мажбуриятларини ижро этишда кам унум билан ишлайдиган "бўйин товлаш" ҳолати юзага келади.

Эгоистик хатти-ҳаракатнинг иккинчи шакли – "тамагирлик". Тамагирлик қилиш учун имкониятлар бир неча омиллар узоқ вақт мобайнида жипс кооперацияда ишлайдиган ва ҳар бири "жамоа"нинг қолган аъзолари учун алмаштириб бўлмайдиган аъзога айланадиган даражада бир-бири билан (тортишиш) ҳолатларида пайдо бўлади. Бу шуни англатадики, агар қандайдир ресурс эгаси "жамоа"ни тарк этишга қарор қилса, кооперациянинг қолган иштирокчилари бозорда унинг ўрнини босадиган бошқа омил топа олмайди ва ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотишларга дуч келади. Шунинг учун (иштирокчиларнинг ушбу гуруҳига нисбатан) ноёб ресурслар эгаларида "жамоадан" чиқиш таҳдиди шаклида "товламачилик қилиш" учун имконият пайдо бўлади" [25].

Микродаражада (алоҳида ташкилот даражасида) эгаизм, фаолият самарадорлиги иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичларининг пасайишига олиб: бу ходимлар томонидан ўзларининг бевосита мажбуриятларини бажариш жараёнида улар иш унумининг пасайиши, ташкилот маданиятини қабул қилмаслик, жамоада микромуҳитнинг ёмонлашуви, раҳбарият билан низолар ва ҳ.к. Бунда оқибатлар кўлами эгаллаб турган лавозимига қараб ўзгаради.

Макродаражада (давлат даражасида) эгоист хатти-ҳаракат қуйидаги шаклларга эга бўлади: коррупция, амалдорлар томонидан хизмат мавқеининг суиистеъмол қилиниши, лавозим жинойтлари. Ушбу ҳолатда етказиладиган зарарни юқоридаги ҳолат билан таққослаб бўлмайди, чунки оқибатлар нафақат алоҳида ташкилотнинг фаолиятига, балки жамият мавжуд бўлишининг алоҳида жиҳатларига ва умуман ижтимоий-иқтисодий жараёнларга даҳлдор ҳолда бутун жамият ҳаётининг барча соҳаларига таъсир кўрсатади. Бу ҳол жамият бошқа гуруҳларининг ёки бутун давлатнинг манфаатларига зид равишда аҳоли

алоҳида гуруҳлари манфаатларини кўзлаб иш кўришда намоён бўлади ва мулк ҳуқуқларининг адолатсиз тарзда қайта тақсимланишига олиб келади, бу, ўз навбатида, ресурслар барча турларининг самарасиз тақсимланишини ва трансакция харажатларининг ўсишини келтириб чиқаради.

Эгоистик хатти-ҳаракатни бошқариш илмий жиҳатдан асосланган усуллар ва тамойилларга асосланиши керак бўлиб, улар ичида маъмурий ва ижтимоий-руҳий усуллар устунлик қилади. Ж.Лафта трансакция харажатларини камайтиришнинг қуйидаги стратегияларини таклиф қилади [22]: (1) бозор трансакциялари бўйича имкониятли шерикларни ўрганиш; (2) бозор трансакциялари бўйича имкониятли шериклар ҳақидаги ахборот манбаи сифатида реклама компанияси; (3) трансакция харажатларининг ҳуқуқий жиҳатлари.

Таклиф этилган стратегиялардан дастлабки иккитасининг мазмун-моҳияти шундан иборатки, юқори даражадаги хабардорлик иқтисодий агентнинг келгусидаги ҳаракатларида ишончлилиқни таъминлайди, бу эгоистик хатти-ҳаракат пайдо бўлишини чеклайди. Учинчи стратегиянинг моҳияти шартнома бўйича мажбуриятлар керакли тарзда бажарилишининг институционал асосларини таъминлашдан иборат. Ушбу стратегиялар оппортунистик хатти-ҳаракатни бошқариш стратегиясининг трансакция харажатларини камайтиришнинг энг истиқболли йўналишлари ҳақида хулосага келиш имконини беради. Шу ўринда, корхона учун трансакция харажатларини камайтиришнинг энг муҳим жиҳатлари эгоистик хатти-ҳаракатни бошқариш усулларини ишлаб чиқишдан иборат.

Ҳуқуқий усуллар шартномада юклатилган мажбуриятларни бажармаганлик учун санкциялар кўринишидаги жазони назарда тутаяди. Амалиётда бу бузилган ҳуқуқларни тиклаш юзасидан суд даъволари шаклига эга бўлади. Бунда камчилик шундан иборатки, агар трансакция турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида юза бераётган бўлса, фақат ташқи агентга нисбатан даъво қилиш мумкин. Мазкур ҳолатда эгоистик хатти-ҳаракат оқибатларини камайтириш учун шартномани тузишда иштирок этувчи тарафлар

унинг мазмунини пухта ишлаб чиқиши, воқеалар ривожининг барча салбий вариантларини имкон қадар назарда тутиши лозим. Юқорида санаб ўтилган бошқарув усуллари пенялар ёки жарималар кўринишида қўлланиши мумкин. Эгоистик хатти-ҳаракат яширинча хусусиятга эга бўлган “бўйин товлаш” ёки “тамагирлик” ҳолатида янада мураккаб вазият юзага келади. Муаммо шундан иборатки, ҳар қандай индивид ўзи ишлаётган ташкилотнинг мақсадларига мос келмайдиган ўзининг шахсий мақсадлари ва манфаатларига эга бўлиши мумкин.

Бундан келиб чиқадики, иқтисодий агентлар ўзаро ҳамкорлигининг энг аввалидаёқ эгоистик хатти-ҳаракатнинг олдини олиш лозим. Масалан, ёллаш шартномасини тузишда ишнинг сифатини баҳолашда қўллаш мумкин бўлган барча усулларни имкон қадар аниқ белгилаш ва шартнома шартлари бажарилмаган тақдирда қўлланиши мумкин бўлган барча санкцияларга таъриф бериш зарур. Ушбу қондани амалга ошириш учун иқтисодий агент бажариши лозим бўлган функцияни имкон қадар таснифлаш даркор.

Энг мураккаб вазият эгоистик хатти-ҳаракат ҳар бир иштирокчининг функциялари таснифланмаган гуруҳлар ичида пайдо бўлганида юзага келади. Бу шунга олиб келадики, ҳар бир иштирокчининг умумий натижага қўшган ҳиссасини баҳолаш ўта мушкул бўлиб, ўз навбатида эгоистик хатти-ҳаракатни аниқлаш ва унинг олдини олиш муаммога айланади. Ушбу муаммони ҳал этиш учун маънавий тамойиллар энг қўл келади.

Албатта, бундай тамойилларни шакллантириш – узоқ давом этадиган жараён, лекин унинг самарадорлиги ҳуқуқий усулларни қўллашга қараганда анча юқори. Аслида, маънавий тамойилларни тарбиялаш эгоистик хатти-ҳаракатнинг олдини олишга қаратилган, ҳуқуқий усулларни қўллаш эса эгоизмнинг юзага келиши оқибатида бузилган ҳуқуқларни тиклаш билан боғлиқ.

Ташкилотда маънавий тамойилларни шакллантириш иқтисодий агентларни муайян мақсадларга эришиш жараёнига жалб этишни назарда тутади, улардан ҳар бирининг ташкилотни бошқаришда иштирок этиши – чет эл корпорацияларида кенг қўлланиладиган усулнинг моҳиятини ташкил қилади ва

у акцияларнинг ходимлар ўртасида тарқатилишидан иборат. Бу ҳол ходимларда бутун ташкилотнинг ривожланиши улар фаолиятига боғлиқлигини ҳис этишни шакллантиради, бу улар даромадларининг акциялар бўйича табақаланишида ўз ифодасини топади.

Шундай қилиб, эгоистик хатти-ҳаракат трансакция харажатларининг индивиднинг юзага келган маънавий-ахлоқий нормалар тизимига зид келувчи фаолияти билан тавсифланувчи тури ҳисобланади. Бундай хатти-ҳаракат унинг ёлғон, ўғирлик ва товламачилик каби яққол шаклларини ўз ичига олади. Эгоистик хатти-ҳаракат пайдо бўлишининг оқибатлари, бир томондан, ташкилот фаолияти самарадорлигининг пасайишига, иккинчи томондан, давлат даражасида ресурслардан самарасиз фойдаланилишига олиб келади.

Трансакция харажатлари даражасини пасайтиришнинг асоси эгоистик хатти-ҳаракатнинг олдини олиш ва унинг пайдо бўлиши оқибатларини камайтириш усулларини ишлаб чиқишдан иборат. Эгоистик хатти-ҳаракатни бошқариш усуллари психология, юриспруденция ва иқтисодиёт соҳаларининг туташувида қўлланилади. Фақат иқтисодиёт соҳасида трансакция харажатларини пасайтириш йўллари кидириш истиқболсиз ҳисобланади.

Эгоистик хатти-ҳаракатлардан суғурталаш ва унинг иқтисодий агентлар фаолиятининг самарадорлигига салбий таъсирини камайтиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

– турли иқтисодий агентлар ўртасида эгоистик хатти-ҳаракатлар юзага келиши мумкин бўлган ҳолатда воқеалар ривожининг салбий вариантларини назарда тутиш учун шартноманинг мазмунини пухта ишлаб чиқиш зарур;

– эгоистик хатти-ҳаракатлари ташкилот ичида юзага келган тақдирда ёллаш шартномасини тузишда ходимлар мажбуриятлари ва жавобгарлигини таснифлаш бўйича ёндашувлар самарали ҳисобланади;

– хатти-ҳаракат маданиятини шакллантириш орқали ўз мажбуриятларини керакли тарзда бажариш зарурлиги маънавий тамойилларини яратиш зарур.

4-боб. МУЛК МУНОСАБАТЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШ ЖАРАЁНИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

4.1. Мулк муносабатларини ислоҳ қилиш ва унинг трансформация харажатлари ўсишига таъсирини баҳолашнинг илмий жиҳатлари

Хусусийлаштириш ёки мулк муносабатларини ислоҳ қилиш Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим қисми ҳисобланади. Хусусий мулкнинг ривожланиши республикамиз янги бозор иқтисодиёти вужудга келишининг асосини ташкил қилади. Таъкидлаш лозимки, хусусий мулк энг кенг тарқалган бўлса-да, иқтисодий нуқтаи назардан акциядорлик мулки етакчи мавқега эга. Ушбу ҳолат иқтисодиётда мулк институти мулкнинг турли шаклларининг уйғунлаштирилиши сифатида иштирок этадиган бозор моделининг институционал асосларини шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Шуларни ҳисобга олганда

мулк муносабатларини ислоҳ қилишда трансформация харажатларининг таркибини аниқлаш, хусусийлаштириш жараёнининг трансформация харажатларини баҳолашга нисбатан методологик ёндашувларни таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Трансформация харажатларини таҳлил қилиш учун назарий база бўлиб институционал иқтисодиёт ва ижтимоий танлаш назарияси методологияси хизмат қилади. Таҳлил жараёнида бир институционал мувазанатдан бошқасига ўтиш харажатларининг ўзгариши ва уларнинг тақсимланишининг услубий жиҳатларини асослаш талаб этилади.

Дастлаб трансформация харажатларини ўрганиш ишлаб чиқариш назарияси доирасига кирган ва харажатларнинг ушбу тури кўпинча «ишлаб чиқариш харажатлари» – материалнинг муайян нархга эга бўладиган маҳсулот ҳосил бўлишига олиб келувчи жисмоний ўзгариши жараёнида амалга ошириладиган харажатларга тенглаштирилган. Бозор трансформацияси эътиборни субъектлари алоҳида корхоналар ҳисобланган жараёнлардан, субъекти сифатида бевосита ёки турли органлар тимсолида давлат иштирок этадиган жараёнларга қаратди.

Макродаражада трансформация харажатлари ресурслар бозорларини мувофиқлаштириш ва уларнинг ўзаро ҳамкорлиги, иқтисодий тизимни ўзгартириш харажатларга айланади, яъни трансформация харажатлари муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш билан эмас, балки институционал тизимни ўзгартириш билан боғлиқ. Бир нормадан бошқасига ўтиш билан боғлиқ харажатларни биз институционал ўзгартириш харажатлар ёки трансформация харажатлари сифатида тушунамиз ². Шундай қилиб, трансформация харажатларига қуйидаги умумий таърифни бериш мумкин: трансформация харажатлари (transformation costs) – бу иқтисодий тизимда эски институтларни тугатиш, янги институтларни шакллантириш (ёки импорт қилиш) ва

² Адабиётларда “трансформация харажатлари” атамаси кўпинча бошқа маънода – ресурсларни қайта ишлаш харажатлари сифатида қўлланилади. Мазкур тадқиқотда эса фақат институционал ўзгартириш харажатлари назарда тутилади.

мослаштириш билан боғлиқ харажатлар.

Иқтисодий тизим бошқарувнинг ўз ўйин қоидаларига эга бўлган мураккаб ташкилий тузилмасини ўзида намоён этади. Р.Коузнинг таъкидлашича, жаҳонда ҳуқуқий тизимда трансакция харажатларисиз зарурат мавжуд бўлмаган бўларди [44]. Трансакция харажатлари ва институционал трансформация харажатларини бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунда трансакция харажатлари кенг маълум. Эггертсоннинг фикрига кўра³, трансакция харажатларининг асосий таркибий қисмлари қуйидаги моддалардан иборат: 1) товар ёки хизмат ҳақида ахборот қидириш, битимдаги шерикни қидириш, у ҳақида ахборот тўплаш; 2) сотиш ҳаракати, шартномани тайёрлаш ва имзолаш; 3) шартноманинг бажарилиши жараёнида шерикни назорат қилиш, шартномани бажаришга мажбур этиш; 4) шартноманинг амалга оширилиши жараёнида шартноманинг нархини тўлаш ва уни расмийлаштириш; 5) шартномани учинчи шахслардан ҳимоялаш (масалан, агар шартнома ҳуфёна бўлса).

Трансформация ёндашувига мувофиқ жамиятдаги эски расмий ва норасмий қоидаларнинг тугатилишига ва янгиларининг ўрнатилишига олиб келувчи ўзгаришлар трансформация харажатлари ортишига сабаб бўлади. Трансформация ва трансакция харажатлари бир-биридан фарқ қилишига қарамай, улар ўзаро узвий боғланган бўлиб, ушбу боғлиқликнинг моҳиятини Коуз умумлаштирилган теоремасининг Т.Эггертссон [46] томонидан ифодаланган қуйидаги талқини очиб беради: агар трансакция харажатлари катта бўлмаса, у ҳолда иқтисодиёт ҳамма вақт ундаги мавжуд сиёсий ва бошқа институтлардан қатъи назар мақбул траектория бўйича ривожланади. Яъни агар институционал тизим фаолият кўрсатишининг трансакция харажатлари катта бўлмаса, ҳар қандай ўзгаришларга юқори трансформация харажатлари таҳликаси тўсқиник қилади, техник тараққиёт ва капитал (жисмоний ва инсон капитали)нинг тўпланиши эса автоматик тарзда иқтисодий ўсишни

³ Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. М.: Дело, 2001. - 408 с. (Cambridge University Press, 1990).

таъминлайди.

Таъкидлаш лозимки, институционал тизимнинг ўзгариши нафақат трансформация харажатларининг ўсишига, балки илгариги тизимда мавжуд бўлмаган бир қатор трансакция харажатларининг пайдо бўлишига ҳам олиб келади. Юқорида баён этилган ҳолатлар кўп жиҳатдан самарасиз институтларнинг узоқ вақт мавжуд бўлишини ва иқтисодий ташкилот турғун (суст) шакллариининг фаолият кўрсатишини изоҳлайди. Самаралироқ ўйин қоидаларининг киритилиши ва институтларнинг ташкил этилиши катта миқдордаги трансформация харажатлари билан боғлиқ, бироқ бунда янги институтлардан (трансакция харажатларини тежаш бўйича) катта самарага эришиш мумкин.

Ислоҳотларга киритиладиган маблағлар оддий инвестицияларга қараганда катта таваккалчилик билан боғлиқ бўлишига қарамай янги институтларнинг кўпроқ самарадорлигини кутиш ҳам бошқа мамлакатлар тажрибаси институтлар импортини амалга оширувчи ислоҳчиларни ҳаракатга ундайди. Агар ислоҳотни амалга оширишдан кўрилган дисконтланган наф тегишли трансформация харажатларидан юқори бўлса, ислоҳотни жоиз деб ҳисоблаш лозим [34]. Шунга кўра ислоҳотнинг жоизлигини таҳлил қилиш нафлар ва харажатлар манбаларини кўриб чиқишни ҳам ўз ичига олиши керак. Афсуски, трансформация харажатлари муаммосига олимлар ва иқтисодчилар фақат охириги йилларга келибгина эътибор қаратишди. Трансформация харажатлари ўтиш иқтисодиёти ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида зарурий ва муҳим қисм ҳисобланишига қарамай, улар кам ўрганилган омил бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги вақтда ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистонда юз бераётган кенг кўламли институционал ўзгаришлар муносабати билан юқори трансформация харажатлари муаммоси ғоят кескин турибди. Трансформация харажатларини қандай қисқартириш мумкин ва умуман уларни қисқартириш мумкинми?

Ривожланган мамлакатларда трансакция харажатларининг катта улуши алоқалар ҳажмининг, демак, бунда юзага келадиган трансакцияларнинг (шартномаларнинг) ўсиши билан боғлиқ. Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда эса, шу жумладан Ўзбекистонда трансакция харажатларининг юқори даражаси трансформация харажатларининг мавжудлиги билан шартланган, чунки ҳозиргача давлат органлари билан бозор субъектлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик механизми яхши йўлга қўйилмаган.

Институционал муҳитни (ёки мавжуд институтларни) сунъий тарзда ўзгартиришда ёхуд мутлақо янги институтларни импорт қилишда уларда бундай институтлар жамият эволюцияси жараёнида шаклланган ёки уларга импорт қилинган ва муваффақиятли ишлаб турган мамлакатлар тажрибасини пухта ўрганиш трансформация харажатларининг қисқаришига олиб келиши лозим.

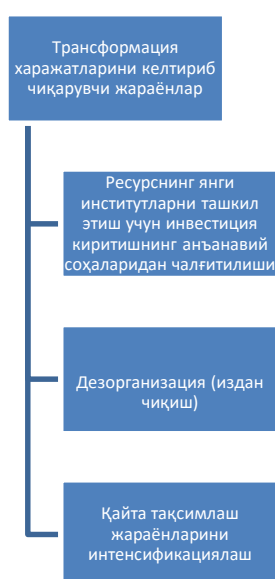
Замонавий иқтисодий таҳлилнинг асосий муаммоларидан бири трансформация харажатларини ўлчашдаги қийинчиликлардан иборат. Биринчидан, трансформация харажатларининг барча турлари ҳам пул эквивалентида баҳоланмайди. Иккинчидан, кўп ҳолатларда трансакция у ёки бу жиҳатини таъминлашга (масалан, музокараларни юритишга) ихтисослашган воситачиларнинг йўқлиги туфайли пул эквивалентидаги трансакцияларни амалга ошириш учун вақт сарфларини ифодалаш ҳаракати такомиллашмаган.

Ўтиш иқтисодиётида мулкни ҳуқуқини ислоҳ қилишнинг асосини хусусийлаштириш сиёсати ва амалиёти ташкил қилади. Хусусийлаштириш жараёнида мулкни миқдорий баҳолашлар ҳар бир муайян ҳолатга боғлиқ. Жоизлик ҳали самарадорликни англамайди: хусусийлаштиришнинг у ёки бу оралиқ институтлардан фойдаланувчи муқобил вариантларини ўзаро таққослаш лозим. Мазкур ҳолатда гап иқтисодий нуқтаи назаридан жоизлик ва самарадорлик ҳақида бораётганлиги боис иккала ҳолатда ҳам ташқи таъсирларни ҳисобга олиш зарур. Хусусан, давлат корхоналарини бошқариш учун бюджет харажатларини хусусийлаштириш ислоҳотининг харажатлари ва

иқтисодийни модернизация қилиш агентлари сифатида давлат корхоналарининг фаолиятдан оладиган фойда билан солиштириш даркор.

Хусусийлаштириш жараёнидаги трансформация харажатларини кўриб чиқишда трансформация харажатларини келтириб чиқарувчи учта умумлаштирилган жараённи назарда тутиш лозим (4.1-расм). Ушбу босқичларнинг ҳар бири харажатлар билан боғлиқ, бироқ, уларнинг катта қисмини ҳисобга олиш қийин. Лекин, харажатларнинг ўлчаш мумкин бўлган моддалари ҳам кўпинча эътиборга олинмайди. Трансформация харажатларини ҳисоблаш амалиётда умумий қабул қилинмаган, бу ерда одатда техник лойиҳаларни ишлаб чиқишда амал қилинадиган стандартлар мавжуд эмас. Ҳар қандай трансформация, айниқса кенг кўламли трансформация, қайсидир маънода мослашиш харажатларини оширувчи тизимнинг издан чиқишига олиб келади⁴.

Биринчи бандга хусусийлаштиришга тайёргарлик кўриш ва хусусийлаштириш ҳақида қарорлар қабул қилиш, кимошди савдолари, танловларни ёки акцияларни биржаларда сотишни ташкил қилиш, тегишли шартномалар мониторингини юритиш харажатлари киради. Кенг кўламли ислоҳотлар чоғида давлат бюджети ҳам, алоҳида фирмалар ҳам трансформация харажатларига дуч келади.

⁴Blanchard O., Kremer M. Disorganization. Preprint. MIT and NBER, October 1996.

Манба: муаллиф томонидан [33,35] материаллари асосида тузилган.

4.1-расм. Трансформация харажатларини келтириб чиқарувчи жараёнлар

Ҳозирги шароитда хусусийлаштирилган корхонага ҳисобланганда ушбу харажатлар бир неча марта ортиб бормоқда, чунки сотувга қўйилган фирмаларнинг катта қисми (айрим маълумотларга кўра – учдан икки қисми) харидорларнинг йўқлиги туфайли давлат мулкида қолмоқда.

Қайта ташкил қилиш ва қайта тақсимлаш жараёнларини тезлаштириш жараёнлари ҳам баъзан катта ҳажмдаги қўшимча харажатларни келтириб чиқаради. Муҳтасар қилиб айтганда, ушбу икки жараённи институционал қурилишдан ажратиш шартли хусусиятга эга, лекин методологик нуқтаи назардан фойдали, чунки уларнинг икаласи ҳам мустақил ўрганиш объекти бўлиши мумкин. Қайта ташкил қилиш харажатларини ўлчаш – қийин ва ҳали ҳал этилмаган вазифа. Қайта ташкил қилиш менежерларнинг алмашиши, корхонанинг янги мақомига мослашиш зарурлиги оқибатида юзага келади. Харажатлар билан бир қаторда, бу ерда истиқболли шерикларнинг хусусийлаштиришга тайёргарлик кўриш босқичида шартномаларни тузишдан бош тортиши оқибатида бой берилган фойдани ҳам назарда тутиш лозим: мулкдорнинг алмашинуви келишувларнинг бузилиши эҳтимолини оширади.

Ва ниҳоят, қайта тақсимлаш фаолиятининг фаоллашуви харидор ва сотувчининг ўзи учун энг қулай битимга эришишга уринишлари туфайли келиб чиқади: ўз манфаатини кўзлаш ва коррупция – айниқса заиф институтларга эга ҳолатларда хусусийлаштириш жараёнларига қўшилиб кетиши муқаррар. Хусусийлаштиришнинг нотўғри стратегияси нафақат узок муддатли самарасизликка, балки кучли салбий ташқи таъсирларга, пайдо бўлган хусусий мулкнинг аҳоли оммаси кўз ўнгида ноқонунийлиги ва, бунинг оқибатида, унга бўлган ҳуқуқлар таъминоти кафолатларининг мавжуд

эмаслиги туфайли кўп йилларга номақбул инвестиция муҳитининг шаклланишига олиб келади.

4.2. Ўзбекистонда давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнидаги трансформация харажатларининг таҳлили

Ўтиш иқтисодиётига эга бўлган ҳар бир мамлакатда хусусийлаштириш сиёсатининг миллий шарт-шароитлар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бироқ барча ҳолатларда давлат активларининг хусусий секторга ўтиши бозор иқтисодиёти томон ҳаракатланиш нуқтаи назаридан тизимни ҳосил қилувчи хусусиятга эга. Ўзбекистонда ушбу жараён тез бошланмади. Ундан аввал Ўзбекистонда методологик ва ҳуқуқий жиҳатдан бир қатор тайёргарлик чора-тадбирлари амалга оширилди. Аммо, хусусийлаштириш дастурларининг ниҳоясига етказилиши билан иқтисодиётда мулкни ислоҳ қилиш ўз ниҳоясига етмайди. Балки фақатгина "бирламчи" хусусийлаштиришдан кейин мулк ҳуқуқларининг ҳақиқий самарали тизими шаклланиши, яъни мулкни самарали мулкдорга ўтиш жараёни бошланади.

Ўз ўзидан мулкни ҳар қандай хўжалик тизимининг асоси сифатида тушуниш (ҳатто энг мавҳум кўринишда ва унинг ҳар қандай талқин этилишларида ҳам) (1) бир хўжалик тизимидан иккинчисига ўтишни амалга оширишда мулк соҳаси билан боғлиқ ўзгаришларнинг тизимли хусусиятини ҳамда (2) иқтисодий ислоҳотларнинг тизимли хусусиятини белгилаб беради.

Умуман олганда, иқтисодиётдаги институционал ўзгаришлар соҳасидаги ривожланишни баҳолаш учун, одатда, хусусийлаштириш (катта ва кичик), қонунчилик (қонунлар, ҳуқуқий институтлар, уларнинг тўлиқлиги ва қўллаш самарадорлиги), молиявий тизимнинг (молиявий воситачиларнинг) аҳволи ва ҳукуматнинг роли кўриб чиқилади. Иқтисодий ислоҳотлар шароитида мулк таркибидаги ўзгаришлар анъанавий тарзда институционал ўзгаришлар асосини ташкил қилади. Мулк муносабатларини ислоҳ қилишнинг қонунчилик асосларини ва тизимни ҳосил қилувчи давлат органларининг

барпо этиш ва фаолият юритиши давлат бюджетидан катта сарф-харажатларни талаб қилади.

Ўзбекистонда ислохотлар бошланишиданоқ ижтимоий йўналтирилган бозор модели танланганлигини маълум қилинди ва уларни босқичма-босқич олиб бориш амалга оширилди. Стратегик танлов умумий ислохотлар жараёнида хусусийлаштиришнинг ўрнини, унинг мақсадини, усулларини ва бошқа ислохотлар билан ўзаро боғлиқлигини белгилаб берди. Иқтисодиётнинг бир қатор асосий тармоқларига қарашли корхоналарни хусусийлаштиришни Ўзбекистонда амалга оширилаётган институционал ўзгаришларнинг асосий йўналишларидан бири деб ҳисоблаш мумкин.

4.1-жадвалда Ўзбекистон Республикасида давлат мулкни хусусийлаштириш босқичларининг амалга оширилиши жараёнида нодавлат корхоналарнинг ташкил этилиши динамикаси кўрсатилган. Хусусийлаштириш республиканинг ўтиш иқтисодиётида мулк муносабатларининг ўзгаришини таҳлил қилиш учун мантиқий бошланғич нукта бўлди ва ҳозир ҳам ана шундай. Айнан хусусийлаштириш Ўзбекистонда корпоратив секторнинг пайдо бўлишига (корпоратив назорат ва бошқарув миллий моделининг ривожланишига) имконият яратганлиги ва корпоратив қимматли қоғозлар бозорининг ривожланишига дастлабки турткини берганлиги ушбу методологик ёндашувнинг тўғри эканлигига яққол далил бўлади.

Трансформация харажатларини таҳлил қилишда хусусийлаштириш жараёнини кенг маънода, яъни нафақат активларни давлат секторидан хусусий секторга сотиш (ўтказиш)нинг техник тартиботлари сифатида, балки хусусий мулкнинг вужудга келиши ҳамда бозор муҳитини янада такомиллаштириш учун институционал асослар яратилишининг фундаментал жараёни сифатида ҳам кўриб чиқиш лозим.

4.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида давлат мулкни хусусийлаштириш босқичларининг амалга оширилиши жараёнида нодавлат корхоналарнинг ташкил этилиши динамикаси

(бирлик)

Йиллар	Хусусийлаш	Хусусийлаш	шундан	
			ташкил этилди	
	тирилган			

	ирилган мулклар сони, жами	мулк негизда ташкил этилган нодавлат корхоналар	акциядорлик жамиятлари		масъулияти чекланган жамиятлар		Тўлик хусусий мулкка топширилган корхоналар сони	
			сони	%	сони	%	сони	%
1992-1993	53902	28846	-	-	-	-	-	-
1994	9744	9744	2898	29,7	1954	20,1	4892	50,2
1995	8537	8537	1026	12,0	1475	17,3	6036	70,7
1996	1915	1915	1257	65,6	238	12,4	420	21,9
1997	1231	899	456	50,7	183	20,4	260	28,9
1998	451	266	110	41,4	53	19,9	103	38,7
1999	448	373	141	37,8	76	20,4	156	41,8
2000	374	372	152	40,9	117	31,5	103	27,7
2001	1449	1238	227	18,3	184	14,9	827	66,8
2002	1912	1800	223	12,4	325	18,1	1252	69,6
2003	1519	1452	75	5,2	269	18,5	1108	76,3
2004	1841	1228	28	2,3	162	13,2	1038	84,5
2005	980	980	3	0,3	75	7,7	902	92,0
2006	673	673	19	2,8	55	8,2	599	89,0
2007	631	631	0	0	38	6,0	593	94,0
2008	392	392	0	0	12	3,1	380	96,9
2009	135	135	0	0	0	0	135	100
2010	96	96	0	0	0	0	96	100
2011	101	101	0	0	0	0	101	100
2012	87	87	0	0	0	0	87	100
2013	175	175	0	0	0	0	175	100
2014	288	288	0	x	0	0	288	x
Жами	86881	60228	6615	X	52016	x	19551	x

Манба: ЎзР Давлат рақобат қўмитасининг маълумотлари асосида тузилган.

Хусусийлаштириш дастурлари хусусийлаштириш ва корхоналарни реструктуризациялаш жараёнининг боришига ва натижаларига таъсир кўрсатган асосий институционал-ҳуқуқий нормаларни ислоҳ қилишни ҳам ўз ичига олди. Замонавий, (хусусан, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги шартнома муносабатларини тартибга солувчи фуқаролик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва хўжалик жамиятларининг фаолиятини хусусан, уларнинг корпоратив тузилмасини тартибга солувчи қонунлар қабул қилинди. Асосий

(товарлар, меҳнат, капитал) бозорлар фаолиятини тартибга солувчи институтлар ташкил этилди, солиқ ислоҳоти амалга оширилиб, давлат корхоналарини бошқариш ҳам ислоҳ қилинди.

Юқорида биз ислоҳ қилиш (хусусийлаштириш)нинг катта ҳажмдаги трансформация харажатларини келтириб чиқарувчи учта босқичи ҳақида тўхталдик: 1) ресурснинг янги институтларни ташкил этиш учун инвестиция киритишнинг анъанавий соҳаларидан чалғитилиши; 2) ташкил қилишни издан чиқиши; 3) қайта тақсимлаш жараёнларини тезлашуви. Кейинги иккита жараённи амалда ҳисоблаб чиқишнинг иложи йўқлиги туфайли биз хусусийлаштиришнинг институционал қурилиш босқичидаги трансформация харажатларини кўриб чиқиш мумкин.

Бевосита хусусийлаштириш жараёни билан боғлиқ трансформация харажатларини тўғридан-тўғри (ҳужжатларни тайёрлаш ва рўйхатдан ўтказиш, қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ва жойлаштириш, ходимларни қайта ўқитиш ва ҳ.к. харажатлар), ва билвосита (хусусийлаштириш жараёнини бошқариш аппаратини сақлаб туриш харажатлари) турларга бўлиш мумкин.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш даври мобайнида давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш соҳасида зарур норматив-ҳуқуқий база шаклланди ва доимо такомиллаштириб борилди. Давлат мулкани хусусийлаштириш ва бошқариш, қимматли қоғозлар бозори, биржа ва баҳолаш фаолияти соҳасидаги давлат органи – Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси 2012 йилнинг охирига келиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 14 ноябрдаги 322-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасига (Давлат рақобат қўмитасига) айлантирилди. Мазкур қарорга мувофиқ қўмита Марказий аппарати ходимларининг умумий сони 118 нафарни ташкил қилади. Қўмитанинг ташкилий таркибига ҳудудий бошқармалар, Давлат активларини бошқариш маркази, «Тошкент» Республика фонд биржаси, «Республика мулк маркази» ЁАЖ, Марказий

депозитарий, Хусусийлаштириш, рақобатни ривожлантириш ва корпоратив бошқариш муаммолари тадқиқотлари маркази, қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш ва ривожлантириш маркази, «Бизнес-Daily Медиа» нашириёт уйи киради. Умуман олганда, 13 та ҳудудий бошқарма бўйича бошқарув ходимларининг сони 456 нафар кишини ташкил қилади.

Трансформация харажатларини Ўзбекистон Республикаси Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг функциялари орқали кўриб чиқиб харажатларнинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин:

давлат активларини сотиш бўйича тендерлар ўтказиш харажатлари;

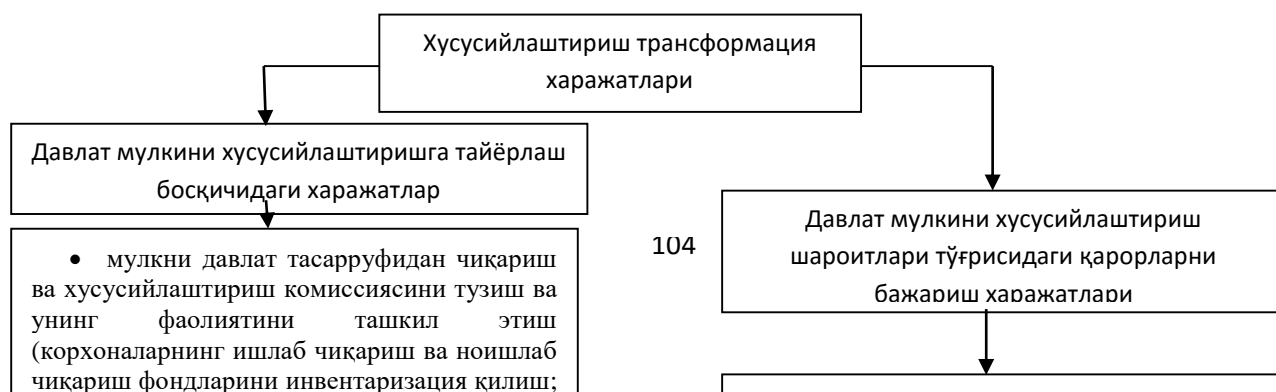
хусусийлаштириладиган корхоналар акцияларини чиқариш, сақлаш ва сотиш, шунингдек, бошқа давлат активларини сотиш билан боғлиқ харажатлар;

хорижий ҳамда мамлакатимиз баҳолаш, илмий-тадқиқот, аудиторлик, молиявий, консалтинг ва бошқа компаниялари, мустақил экспертларнинг амалий тадқиқотларни бажариш, экспертизалар ўтказиш, норматив-услугий хужжатларни ишлаб чиқиш, давлат активларини сотиш олдидан тайёргарлик ишларини ўтказиш хизматлари ҳақини тўлаш харажатлари;

юримдик шахсларнинг акцияларини (улушларини, пайларини), шунингдек, бошқа активларни давлат манфаатлари йўлида харид қилиш билан боғлиқ харажатлар;

давлат активларини бошқариш хизматлари ҳақини тўлаш харажатлари.

Хусусийлаштириш битимини амалга ошириш жараёнида ўз трансформация харажатларига эга бўлган ва битимни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни таҳлил қилишда ўз аксини топадиган учта асосий босқични ажратиш мумкин (4.2-расм).

4.2-расм. Хусусийлаштириш трансформация харажатларининг таркиби*

*Муаллифлар томонидан тузилган

1. Шартнома олди босқичи, унда давлат мулкани хусусийлаштиришга тайёрлаш ва дастлабки музокараларни олиб бориш, битим тарафи ҳақидаги ахборотни излаш ва баҳолаш билан боғлиқ харажатлар юзага келади.

2. Шартнома босқичи, унда трансакция харажатлари шартнома ва уни таъминловчи шартномаларнинг тузилиши билан аниқланади.

3. Шартномадан кейинги босқич, унинг харажатлари шартнома ижросининг мониторингини юритиш зарурлиги ва унинг шартлари бузилган ҳолларда шартномани ижро этишга мажбурлаш туфайли юзага келади.

Хусусийлаштириш жараёнида ҳар бир муайян битим учун уни амалга ошириш «базавий» технологияси билан аниқланадиган ўз трансакция харажатлари “тўплами” мавжуд. Айни пайтда хусусийлаштириш

битимларининг барча турларига хос бўлган трансакция харажатлари ҳам мавжуд. Бундай «умумий» харажатлар қуйида тақдим этилган моделда ҳисобга олинади.

Бундай ёндашув тадқиқотнинг ушбу босқичида моделни мураккаблаштирувчи кераксиз шартларни четлаб ўтиш имконини беради.

Ишлаб чиқилган услубий ёндашувга мувофиқ хусусийлаштириш битимини амалга оширишда қуйидаги босқичларнинг ҳар бирида юзага келадиган трансакция харажатларининг таркибини таҳлил қилиш таклиф этилади: шартнома олди босқичи, шартнома босқичи ва шартномадан кейинги босқич.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш комиссияси ишининг умумий муддати у ташкил этилган вақтдан бошлаб икки ойдан ошмайди. Комиссия ишлаган вақт мобайнида иш ҳақи ва бошқа қўшимча тўловлар Комиссия аъзосининг асосий иш жойи бўйича сақланиб қолади.

Давлат активларининг қийматини баҳолаш фаолиятини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган баҳолаш ташкилотлари томонидан ўтказилади. Объектларни баҳолаш чоғида баҳолаш ташкилотлари хизматларининг ҳақини тўлаш Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасининг 2010 йил 10 ноябрдаги 2152-сон қарорига мувофиқ амалга оширилади.

Давлат активларини сотиш олдидан тайёрлаш бозорнинг эксперт, маслаҳат, маркетинг тадқиқотларини ўтказишни, хусусийлаштириш жараёнларининг самарадорлигини ошириш мақсадида маркетинг ва молиявий маслаҳатчиларни жалб қилишни, шунингдек, хусусийлаштирилиши режалаштирилаётган давлат унитар корхоналарининг молиявий-хўжалик фаолиятини текшириш ва баҳолаш мақсадида аудиторлар ва маслаҳатчиларни жалб қилишни ўз ичига олади.

Якка тартибдаги лойиҳа бўйича хусусийлаштирилаётган корхонани сотиш олдидан тайёрлашни ўтказувчи мустақил маслаҳатчилар хизматларининг ҳақини тўлаш Давлат рақобат қўмитаси, корхона ва жалб

этиладиган ихтисослашган ташкилот томонидан тузиладиган уч томонлама шартнома асосида корхонанинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Корхонанинг ўз маблағлари етишмаган тақдирда ушбу сумма Давлат рақобат қўмитаси томонидан мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушадиган умумий маблағлар ҳисобидан тўланади ва кейинчалик улар корхона томонидан қопланади.

Давлат корхонасини қайта ўзгартириш натижасида ташкил этиладиган хўжалик жамиятларини таъсис этиш харажатларининг ўзига хос хусусиятлари жумласига қимматли қоғозлар эгалари реестрларини (бундан буён матнда “реестрлар” деб юритилади) сакловчиларнинг реестрларга маълумотларни киритиш ва реестрлардан кўчирмалар бериш хизматларининг ҳақини тўлашни, депозитарийлар хизматларининг ҳақини тўлашни, мулкка бўлган ҳуқуқларни расмийлаштириш билан, шунингдек, давлатнинг акциядор сифатидаги ҳуқуқларини амалга ошириш билан боғлиқ бошқа харажатларни киритиш мумкин.

Бирламчи эмиссия (акцияларни чиқариш) проспектарини рўйхатга олиш Давлат рақобат қўмитасининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Агар эмиссия проспектида акцияларни махсус бланклар (нақд шакллар) кўринишида чиқариш назарда тутилган бўлса, уларни тайёрлаш ҳақини тўлаш Давлат рақобат қўмитаси томонидан хусусийлаштиришдан тушадиган маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Бундан ташқари, харажатлар таркибига мулк харидорлари томонидан ўз мажбуриятларининг бажарилишини ҳисобга олиш ва назорат қилиш фаолиятининг амалга оширилиши, судларда давлатнинг мулкий ҳамда бошқа ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш харажатлари, шунингдек, давлат мулкнинг хусусийлаштирилишини таъминлаш бўйича маслаҳат ва ахборот фаолиятини амалга ошириш, шу жумладан делегацияларни қабул қилиш, давлат ихтиёридаги мулкни хусусийлаштириш масалалари юзасидан семинарлар, конференциялар, музокаралар, мажлисларни ташкил этиш ва ўтказиш, хусусийлаштирилиши лозим бўлган мулкни реклама қилиш

(олдинда турган танловлар ва кимошди савдолари ҳамда битимлар натижалари тўғрисидаги эълонларни матбуотда босиб чиқариш, радио ва телевидение орқали тарқатиш; ахборот рисоалари, бюллетенлар, инвестициявий маълумотномалар, инвестициявий лойиҳалар каталоглари ва бошқа матбуот маҳсулотларини чиқариш) харажатлари ҳам кириши мумкин.

Хусусийлаштириш жараёнининг билвосита харажатлари жумласига хусусийлаштиришни бошқариш аппаратини сақлаб туриш, давлат мулкани сотишнинг моддий-техника базасини такомиллаштириш, ахборот-коммуникация тизимларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари киради.

Давлат мулкани бошқариш бўйича харажатлар моддалари алоҳида эътиборга лойиқ. Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ва норматив ҳужжатларига мувофиқ жорий йилда давлатга тегишли акциялар пакетлари (улушлар) бўйича бюджетга тўланадиган дивидендлар бошқарувчи компаниялар, давлатнинг ишончли вакиллари ва ишончли бошқарувчилар хизматларининг ҳақини тўлаш учун маблағларни шакллантириш манбалари ҳисобланади. Жорий йилда давлатга тегишли акциялар пакетлари бўйича тўланган ва бошқарувчи компаниялар, давлатнинг ишончли вакиллари ҳамда ишончли бошқарувчилар хизматларининг ҳақини ва мукофот пулларини тўлаш учун мўлжалланган дивидендлар етишмаган тақдирда уларни тўлаш учун мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган умумий маблағларнинг бир қисми ишлатилади.

Давлат рақобат қўмитаси томонидан ҳар йили давлат улушларини бошқариш бўйича хизматлар ҳақини ва мукофот пулларини тўлаш харажатлари сметасининг лойиҳаси шартномалар ва давлат улушларини ишончли бошқаришга босқичма-босқич топшириш графиги, шунингдек, бошқарувчи компаниялар, давлатнинг ишончли вакиллари ва ишончли бошқарувчиларнинг чораклик ҳисоботлари асосида йилнинг чораклари бўйича бўлинган ҳолда ҳисоблаб чиқилади.

Бошқарувчи компаниялар ва ишончли бошқарувчилар (юридик шахслар)нинг ҳисобот чораги учун стратегик аҳамиятга эга бўлган корхоналарнинг давлатга тегишли улушларини бошқариш бўйича хизматлари қиймати ($K_{\text{хизм}}$) саккизта энг кам иш ҳақини ишончли бошқаришга топширилган давлат улушининг миқдорига қараб тегишли коэффициентга (K) кўпайтириш йўли билан ҳисоблаб чиқилади:

$$K_{\text{хизм}} = 8 \text{ min иш ҳақи} \cdot K \text{ (1 дан 19 гача)}$$

Стратегик аҳамиятга эга бўлмаган корхоналарнинг давлатга тегишли улушларини бошқариш бўйича хизматлар қиймати давлатнинг ишончли вакиллари ва ишончли бошқарувчиларга (жисмоний шахсларга) ишончли бошқаришга топширилган давлат улушларига ҳисобот даври учун ҳисобланган (50 минг сўмдан 2 млн. сўмгача) дивидендлардан келиб чиқиб ҳисоблаб чиқилади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш харажатлари Ўзбекистон Республикаси умумлаштирилган бюджетининг сотиб олинган давлат активларининг нархи тўланишини назарда тутувчи шартномалар бўйича тушган маблағлари ҳисобидан қопланади. 2011-2014 йилларда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар таркиби 4.2-жадвалда келтирилган.

4.2-жадвал

Ўзбекистонда хусусийлаштиришдан тушган маблағлар таркиби

Кўрсаткичлар	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 йил 2011 йилга нисбатан, %
Сотилган давлат активлари сони, бирлик	101	87	175	288	285

Тушган маблағлар миллий валютада (млрд. сўм)	65,98	27,39	44,15	88,0	199,3
Хорижий валютада (млн. АҚШ долл.)	67,88	2,5	1,4	1,7	121,4
Шу жумладан, бажарилган инвестиция мажбурияти:					
Миллий валютада (млрд. сўм)	43,74	16,42	53,9	64,58	119,8
Хорижий валютада (млн. АҚШ долл.)	67,83	2,5	30,6	33,2	108,5

Манба: Давлат рақобат қўмитаси расмий сайти маълумотлари

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар Ўзбекистон Республикаси Давлат рақобат қўмитаси томонидан ҳар ойда қуйидаги улушларда тақсимланади (алоҳида тартибда тақсимланади хорижий валютадаги тушумлар бундан мустасно):

65 фоиз – республика бюджетига;

25 фоиз – Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига, вилояилар ва Тошкент шаҳри ҳокимликларига ижтимоий-иқтисодий ривожланиш лойиҳаларини молиялаш, бозор инфратузилмаси институтларини шакллантириш учун;

5 фоиз – Ўзбекистон Савдо-саноат палатасига, уларни фақат бозор инфратузилмасини ривожлантириш ва тадбиркорларни ҳуқуқий қўллаб-қувватлашга мақсадли йўналтириш учун;

1 фоиз – Давлат мулки қўмитасининг Хусусийлаштириш, давлат активларини хусусийлаштириш жараёнини ахборот билан таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш, шунингдек, қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш давлат дастурларини амалга ошириш харажатлари учун;

2 фоиз – Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси қошида Тадбиркорликни

қўллаб-қувватлаш ва корхоналарни реструктуризациялаш жамғармасини шакллантириш учун;

2 фоиз – Давлат мулки қўмитаси ёки унинг ҳудудий бошқармаларининг ҳисобрақамларига тасарруф этиш ва бошқариш функцияларини амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни қоплаш учун⁵.

4.3-жадвалда Давлат рақобат қўмитасининг 2009-2013 йиллардаги хусусийлаштириш жараёни учун харажатлари келтирилган.

4.3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат рақобат қўмитасининг 2009-2013 йиллардаги харажатлари таркиби (млрд. сўмда)*

Ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби	Йиллар					2013 йил 2012 йилга нисбатан, %
	2009	2010	2011	2012	2013	
Давлат рақобат қўмитасининг Хусусийлаштириш, инвестиция ва бозор тузилмаларини ташкил этиш ва ривожлантириш давлат дастурларини амалга ошириш харажатлари	0,42	0,58	0,56	0,28	0,44	157,8
ЎзР Давлат рақобат қўмитаси томонидан тасарруф этиш ва бошқариш функцияларининг амалга оширилиши билан боғлиқ харажатлар	0,83	1,15	1,11	0,55	0,88	160,5

* Муаллиф томонидан ЎзР Давлат рақобат қўмитасининг расмий сайтдаги пресс-релизлар маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Кўриб чиқиладиган бутун давр мобайнида хусусийлаштириш жараёнининг трансформация харажатлари 2010-2011 йилларда энг кўп бўлди. 2012 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат рақобат қўмитаси томонидан энг

⁵Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении порядка учета поступления, распределения средств от разгосударствления, приватизации государственного имущества и контроля за их использованием» от 22 августа 1998 г. № 362.

кам маблағ сарфланди – хусусийлаштиришнинг тўғридан-тўғри харажатлари 280 млн. сўми ва бошқариш аппаратини сақлаб туриш харажатлари билан боғлиқ билвосита харажатлар 555 млн. сўми ташкил қилди. Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштириш трансформация харажатларини таҳлил қилишни ниҳоясига етказиб шундай хулосага келиш мумкинки, билвосита харажатлар тўғридан-тўғри харажатлардан қарийиб 2 марта кўп. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнидаги харажатларнинг асосий моддаси бу Ўзбекистон Республикаси Давлат рақобат қўмитаси томонидан ўзининг тасарруф этиш ва бошқариш функцияларининг амалга оширилиши билан боғлиқ харажатлардир.

Шундай қилиб, хусусийлаштириш жараёни транзакция харажатларининг ўсишига, трансформация харажатларининг ҳажмига қарама-қарши таъсирга олиб келади. Бир томондан, давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш дастурларининг амалга оширилиши билан боғлиқ харажатлар доимий равишда ортиб боради, иккинчи томондан, улар пасаяди ва мақбуллаштирилади. Мақбуллаштириш шу билан таъминланадики, трансформация харажатлари кўламлар бўйича тежалиши мумкин, яъни хусусийлаштириш жараёнининг давом этишига (фаоллашувига) қараб давлат объектларини сотиш бўйича ҳар бир битим учун солиштирма харажатлар пасаяди. Трансформация харажатлари ҳисобланган қонунчилик-норматив ҳужжатларини ёки маъмурий тартиботларни ишлаб чиқиш қиймати улар қанча миқдордаги шахсларга нисбатан амал қилишига кам даражада боғлиқ. Бир марта ишлаб чиқилиб, қабул қилинган қонунлар, нормалар, йўриқномалар кам қўшимча харажатли трансакция секторининг барча иштирокчиларига чексиз равишда амал қилиши мумкин.

4.3. Трансформация харажатлари миқдори ўзгаришининг хусусийлаштириш самарадорлигига таъсирини баҳолаш мақсади ва йўналишлари

Хусусийлаштириш самарадорлигини баҳолаш учун давлатга тегишли

акциялар улушига эга бўлган корхоналарни бошқариш учун йўналтириладиган трансформация харажатлари ва иқтисодийни модернизация қилиш субъектлари сифатида хусусийлаштирилган корхоналар фаолиятдан олинадиган фойда билан таққослаш лозим.

К.Менар [29] таъкидланганидек, трансакция харажатлари жумласига ахборотни излаш харажатларини, ресурслардан мутлақ фойдаланишни ташкил этиш харажатларини, хатти-ҳаракат харажатлари ва бозор инфратузилмасига киритилган катта ҳажмдаги инвестициялар туфайли юзага келган харажатлар киради. Ноқонуний хатти-ҳаракат ва алдаш рақобат усули сифатида бозордаги трансакция харажатларини оширади, бунда ушбу харажатларнинг асосий оғирлиги мулк ҳуқуқи алмашувининг фақатгина айрим иштирокчилари зиммасига тушади. Бундай ҳилдаги салбий ҳолатларга қарши ягона чора – бу институционал келишувлар шаклидаги «ўйин қоидаларини» ўрнатиш ва уларга риоя этилишини назорат қилувчи институтларни ташкил этишдан иборат. Шундай қилиб, муваффақиятли хусусийлаштириш дастлабки босқичда алоҳида институционал нормалар мавжуд бўлишини талаб қилади.

Хусусийлаштириш дастурлари кўпинча қуйидаги мақсадларни кўзлайди: 1) мулк ҳуқуқлари тўғрисидаги янги келишувлар ёрдамида тизимли ўзгаришлар; 2) ижтимоий-сиёсий мақсадлар (хусусийлаштириш давлат мулкани самарали мулкдорлар ўртасида тақсимланишини таъминлашга йўналтирилган); 3) иқтисодий самарадорлик (хусусийлаштириш иқтисодий самарадорликни ошириш воситаси сифатида қабул қилинади); 4) молиявий мақсадлар (давлатга тегишли активларни сотиш ижтимоий дастурларни молиялаш ва фискал тақчилликни камайтириш имконини беради).

Собиқ иттифоқ тарқалганидан кейин ташкил этилган мустақил давлатларнинг хусусийлаштириш дастурларида иқтисодий самарадорлик билан боғлиқ мақсадлар кўпинча иккинчи ўринга тушиб қолди. Тинберген теоремасига мувофиқ⁶, иқтисодий сиёсат самарадорлигининг асосий шарти унинг

⁶ Андрофф В. Постсоветская приватизация в свете теоремы Коуза (трансакционные издержки и управленческие затраты)// «Вопросы экономики», № 12, 2003.

олдида турган мақсадлар сонининг ушбу мақсадларни амалга ошириш учун қўллаш мумкин бўлган воситалар сонига тенглигини таъминлашдан иборат. Агар мақсад иқтисодий самарадорликка эришишдан иборат бўлса, у ҳолда фискал ва ижтимоий-сиёсий мақсадлар иккинчи ўринга тушиши керак. Агарда асосий мақсад – давлат бюджетини тўлдиришдан иборат бўлса, у ҳолда иқтисодий самарадорлик ва сиёсий жиҳатлар масалаларини қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, оммавий хусусийлаштириш сиёсий мақсадларга эришиш нуқтаи назаридан ўринли, лекин у бюджетни тўлдиришга умуман ёрдам бермайди. Агар «хусусийлаштирувчилар» очиқ сотувлар шаклларида фойдаланишни хоҳлашмаса, у ҳолда хусусийлаштирилаётган корхоналар устидан инсайдерлар назоратининг ўрнатилиши тайин. Бундан ташқари, хусусийлаштириш натижасида рақобатнинг ортиши саноат корхоналарини таркибий ўзгартириш вазифаларига зид келади: монополия янги мулкдорининг корхонани таркибий ўзгартиришдан манфаатдор бўлиши амри маҳол, чунки бу монополистик мавқенинг йўқотилишига олиб келади. Аксинча, янги мулкдор тармоққа рақобатчиларнинг кириб келишини имкон қадар чеклашга интилади.

Бундай мамлакатларда хусусийлаштириш мақсади хўжалик юритиш бозор тизимининг вужудга келиши учун базавий шарт-шароитларни яратиш, яъни хусусий мулк институтини шакллантириш, иқтисодий ва ҳуқуқий базани ҳамда бозор иқтисодиёти институтларини яратишдан иборат бўлиши керак. Ўзбекистонда шундай ҳолатдан келиб чиқишдики, хусусийлаштириш натижасида камида иккита асосий вазифа ҳал этилиши керак эди. Биринчидан, республика тасарруфидаги мулк ўзининг ҳақиқий эгасини топиши лозим. Амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мазмуни мулкни ҳақиқий эгаларига топшириш ва уларга тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиш. Бу ерда давлатни мулкдор сифатида акциядорлик ёки хусусий мулкдорга механик алмаштиришда эмас, балки мулкни уни омилкорлик билан тасарруф эта оладиган мулкдорга топшириш ҳақида бораяпти.

Ислохотлар жараёнида ҳал этиладиган иккинчи муҳим вазифа кўп укладли иқтисодиётни ва рағбатлантирувчи рақобат муҳитини шакллантиришдан иборат. Хусусийлаштириш алоҳида корхоналар ва бутун фаолият соҳаларининг монополизмига барҳам бериш билан бирга, эркин иқтисодиёт ва рақобатнинг вужудга келишига имконият яратади.

Коуз теоремасидан келиб чиққан ҳолда, самарадорлик масалалари шу нуқтаи назардан муҳимки: биринчи галда - рақобатлашувчи фонд бозори ва камида - рақобатлашувчи маҳсулотлар бозори. Трансакция харажатлари нолдан фарқ қилганда Коуз ўзининг хусусийлаштиришдан фирма даражасида саноатни (қишлоқ хўжалигини, иқтисодиётни) таркибий ўзгартиришнинг асосий воситаси сифатида фойдаланиш мумкинлиги тўғрисидаги ғоясининг тасдиғини топади [44]. Хусусан, хусусийлаштириш аввалги саноат ташкилотини йўқотади ва корхоналар билан маъмурий бошқарув поғоналари ўртасидаги ҳамда корхоналар ва юзага келган бозорлар ўртасидаги чегараларни трансакция харажатларини камайтирадиган даражада қайта кўриб чиқиш учун имконият яратади. Шундай қилиб, хусусийлаштиришдан кейин саноатнинг таркибий тузилиши корхона ичидаги ташкилий ва бошқарув харажатлар билан бозор трансакция харажатлари ўртасидаги нисбатга боғлиқ бўлиши лозим.

Бошқача айтганда, хусусийлаштириш ҳар бир корхонада активларнинг “принципал” – “агент” муносабатини оптималлаштирадиган ва бу билан бошқарув харажатларини энг кам ҳолатга келтирадиган даражада қайта гуруҳланишига олиб келиши даркор. “Принципал” ва “агент” моделининг атамаларида корпоратив бошқарувнинг қатъий таркибий тузилиши доирасидаги муносабатлар оптимал. Шартномаларни тузиш ва мулкни қайта тақсимлаш эркинлиги таъминланиши биланоқ Коуз теоремаси ҳар қандай сиёсий мақсадларнинг қўйилишини истисно этади.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг амалга оширилиши билан бир қаторда юзага келган ишлаб чиқариш ва бошқарув тузилмаларини нисбатан кичиклаштириш ва

монополиядан чиқариш муаммолари ҳам ҳал этилмоқда. Кўплаб хусусийлаштирилаётган корхоналар таркибидан савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлиб, техник имкониятлар мавжуд бўлган ҳолларда эса ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехлар ва участкалар мустақил хўжалик юритувчи субъектларга ажратилди. Бозор ислохотлари амалга оширила бошлаган дастлабки йилларда тармоқ вазирликлари деярли тўлиқ тугатилиб, улар негизида бозор тузилмалари – республика ва ҳудудий хўжалик бирлашмалари (концернлар, уюшмалар, корпорациялар ва б.) ташкил этилди, бунда давлат ва ушбу бирлашмалар таркибига кирган корхоналар уларнинг муассислари бўлишди. Кейинчалик, корхоналар хусусий мулкдорларга эга бўлишига қараб иқтисодиётнинг айрим соҳаларига (махаллий саноат, қурилиш, автомобил транспорти ва б.) қаршли корхоналар ва ташкилотларни бошқаришни марказлашган тизимдан чиқариш чоралари кўрилди.

Бизнинг нуқтаи назаримизда, хусусийлаштириш, биринчи галда, иқтисодий самарадорликни ошириш мақсадини кўзлаши керак, яъни у ҳар бир корxonани барқарор ва фойдали (даромадли) корхонага айлантиришга қаратилган. Акс ҳолда, янги мулкдорлар ҳуқуқлари ҳақида ҳамма вақт савол пайдо бўлади. Дивидендларни олмайдиган акциядор ўзига тегишли акцияларни ва активлар устидан назоратни амалга ошириш ҳуқуқини сотади. Шундай қилиб, зарар кўриб ишлаётган корxonани хусусийлаштиришнинг кўпинча иложи йўқ ёки бу иқтисодий жиҳатдан самарали эмас. Активларнинг фойдалилиги (даромадлилиги) корxonани муваффақиятли хусусийлаштиришнинг муҳим омили ҳисобланади ва бу унга қилинган трансакция харажатларини оқлайди. Чунки, давлат бундай ҳолда тезда солиқ орқали бюджет тушуми кўпаяди.

“Принципал-агент” муносабатларини оптималлаштириш қуйидаги тарзда қўйилишини талаб қилади: хусусийлаштириш натижасида самарали корxonалар ва рақобат бозорларига эга бўлиш учун илгариги ишлаб чиқариш поғоналарини қай йўсинда майдалаштириш ёки, аксинча, интеграциялаш

ЛОЗИМ.

Коуз теоремаси пайдо бўлган вақтдан буён кўплаб акциядорлик жамиятларида мулк ва назоратнинг тақсимланиши натижасида “принципал” ва “агент” муносабатларини таҳлил қилишдаги устувор йўналиш ўзгарди, бу қарор қабул қилувчи шахслар (корхона менежменти) бундай қарорлар учун асосий жавобгарликка эга бўлмайдиган вазиятга олиб келди. Агентлар (менежерлар) ҳаракатлари устидан назорат қилиш масалаларига нисбатан мутлақ қизиқишнинг сабаби шундан иборатки, акциядорлик жамиятларининг ҳақиқий мулкдорлари бўлиб акциядорлар ҳисобланишади. Улар молиявий оқимларни назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлиш билан бирга, барча таваккалчиликларни ўз зиммасига оладилар. Бунда акциядорларнинг менежерлар ҳаракатини (улар орқали эса қолган агентлар ҳаракатини) назорат қилиш ва ўзининг мулк ҳуқуқларини менежерларнинг ноқонуний (салбий) даъволаридан ҳимоялаш қобилияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Агар акциядорлар (“принципал”) менежерларни интизомга чақиришга қодир бўлсалар, корхона кўрадиган фойданинг ҳажми ошади. Ушбу ҳолатларда мулк қанчалик тарқоқ бўлса акциядорларнинг ахборотни излаш ва менежерлар ҳаракатини назорат қилиш харажатлари шунчалик юқори бўлади. Самарали менежмент ва таркибий ўзгартириш сиёсатининг амалга оширилиши менежерларни рағбатлантиришнинг алоҳида тизимини ишлаб чиқишни талаб қилади. Акциядорлик капиталининг тарқоқлигига қараб рағбатлантирувчи омиллар заифлашади. Шу муносабат билан иқтисодчилар Э.Шляйфер ва Р.Вишнянинг ⁷ тўхтатиб қўйувчи акциялар пакетларини шакллантириш лозимлиги борасидаги хулосалари мантиқан тўғри ҳисобланади. Дастлабки босқичларда хусусийлаштириш суръатларининг жадаллаштирилиши акцияларнинг майдалашиб кетишига олиб келди.

Бошланғич модель сифатида “принципал” ва “агент” моделидан фойдаланган ҳолда корпоратив бошқарувнинг барча моделларини

⁷ Shleifer Andrei ; Vishny Robert W. A Survey of Corporate Governance. The Journal of Finance, Vol. 52, No. 2. (Jun., 1997), pp. 737-783.

самарадорлик нуқтаи назаридан сафга тузиш мумкин, бунда давлат корхонаси энг кам самарали бўлиб чиқади, сўнгра инсайдерлар (раҳбарият ёки меҳнат жамоаси) томонидан хусусийлаштирилган мулк ва, ниҳоят аутсайдерлар (банклар, институционал инвесторлар, резидент акциядорлар, хорижий инвесторлар ва хусусий шахслар) томонидан хусусийлаштирилган мулк жойлашади.

Активларни сотиш орқали йирик корхоналарни хусусийлаштириш ҳолатида корпоратив бошқарув муаммоларини ҳал этиш фақат бир субъект мулкдорга айланган ёки акциядорларни назорат қилувчи “қатъий ядро” мавжуд бўлган тақдирда таъминланади. Агар бошқа акциядорлар акцияларнинг кичикроқ пакетларга эгалик қилишса, корхонани назорат қилувчи акциядорларга акциялар назорат пакетидан камроқ қилиш акциялар пакети тегишли бўлиши мумкин.

Ўтиш иқтисодиётларида хусусийлаштиришдан кейин юзага келадиган корпоратив бошқарув тузилмалари у ёки бу мамлакатнинг тарихий ривожланиш траекторияси: хусусийлаштириш усуллари, қонунчилик базаси, шунингдек принципал ва агент муаммоларининг ҳал этилишини осонлаштирувчи институтларга боғлиқ бўлади. Ушбу боғлиқлик нима учун собиқ иттифоқ таркибига кирган мамлакатларда таркибий ўзгартириш борасида ўтказилган кўплаб тадқиқотлар натижаларнинг дивергенцияланиши билан тавсифланишини изоҳлаб беради. Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида бир қатор тадқиқотлар хусусийлаштиришдан кейин корхоналарнинг микроиқтисодий самарадорлиги ошганлигини, хусусийлаштирилган фирмалар давлат мулкида қолган корхоналарни кўплаб параметрлар бўйича ортда қолдирганлигини кўрсатмоқда. Давлат корхоналари билан хусусий корхоналарнинг самарадорлигини таққослашга ва турли мамлакатларда хусусийлаштириш натижаларини баҳолашга бағишланган 150 тадан ортиқ ишлар рўйхати келтирилган⁸. Уларнинг $\frac{2}{3}$ қисмига яқини хусусий

⁸Villalonga, B. Privatization and efficiency: differentiating owner-ship effects from political, organizational, and dynamic effect // Journal of Economic Behavior & Organization, 42(1), (2000), pp. 43–77.

корхоналар самаралироқ деган хулосани ўзида мужассам этган, $\frac{1}{3}$ қисмида эса бундай хулосага келиш учун асослар йўқ, дея таъкидланган. Мақолада қайд этилишича, хусусийлаштириш натижаларига институционал ва ташкилий омиллар таъсир кўрсатади, хусусан, рецессия даврида хусусийлаштириш натижани ёмонлаштиради, корхонани хорижий инвесторга сотиш эса уни яхшилайдди.

82 та ривожланаётган мамлакатлардан иборат танлаб олинган грух устида 1991-2002 йиллар мобайнида ўтказилган тадқиқот жараёнида [33], муаллиф (корхоналарни сотишдан олинган даромаднинг ЯИМга нисбати сифатида ўлчанган) хусусийлаштириш интенсивлигининг ўсиш ва тенгсизликка сезиларли таъсирини аниқламади. Ушбу хулоса мамлакатларнинг минтақавий мансублигини ҳисобга олувчи сохта ўзгарувчилар жорий этилганидан кейин ҳам ўзгармади. Лекин ҳукумат самарадорлиги индекси катта бўлиб чиқди. Самарали ҳукумат хусусийлаштириладиган корхоналарни оқилона танлаш ва имкониятли мулкдорларни саралаб олиш йўли билан ижобий натижага эришади. Демак, ҳукуматнинг самарадорлиги етарли даражада юқори бўлган тақдирда хусусийлаштириш ўсишни тезлаштиради, аксинча ҳукуматнинг паст самарадорлиги ўсишни секинлаштиради.

Хусусийлаштириш (мулкдорга тўғридан-тўғри сотиш йўли билан) стандарт усулининг қўлланиши кўпинча корхонанинг ҳолати барқарорлигидан ва унинг бозор шароитида потенциал фойдали эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари, хусусийлаштирилган корхоналар сифатида ҳисобга олинадиган айрим корхоналар амалда давлат назорати остида қолади, бу билан хусусий корхоналар билан давлат улушига эга бўлган корхоналар самарадорлигидаги фарқлар тўлиқ ҳисобга олинмаган бўлиб чиқади. Масалан, бу ҳол, агар давлат томонидан ўз тасарруфидаги зарар кўриб ишлаётган корхоналарни соғломлаштириш борасида жиддий чоралар кўрилган тақдирда юз бериши мумкин, бунда улар субсидиялардан маҳрум бўлишдан кўриб ортиқча ресурсларни сотиб юборишга ва қатъий иш ҳақи сиёсатини юритишга

мажбур бўлади.

Корхонанинг ўзи томонидан амалга ошириладиган таркибий ўзгартириш сиёсати ҳақида тўхталадиган бўлсак, у ҳолда ҳимоявий ва стратегик таркибий ўзгартиришни бир-биридан фарқлаш лозим. Ҳимоявий таркибий ўзгартириш эскирган жиҳозларни ҳисобдан чиқариш, ортиқча ишчи кучини бўшатиш ва носоҳавий активлардан халос бўлиш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ва харажатларни қисқартиришга йўналтирилган. Стратегик таркибий ўзгартириш активлардан фойдаланиш хусусиятини чуқур ўзгартиришга йўналтирилган бизнес юритиш стратегиясига асосланган. У янги маҳсулотлар, янги жараёнлар, янги технологиялар, янги инвестициявий лойиҳаларнинг жорий этилишини назарда тутуди ва қолдиқ даромадни олиш ҳуқуқига эга бўлган мулкдорлар томонидан амалга ошириладиган самарали корпоратив бошқарувни талаб қилади. Шу тариқа, хусусийлаштирилган корхоналар (фойдалилик ва унумдорлик мезони бўйича) давлат корхоналарига қараганда самаралироқ, аутсайдер назорати остида бўлган корхоналар эса инсайдерлар томонидан назорат қилинадиган корхоналарга қараганда самаралироқ фаолият кўрсатади, деган ғоя ўз тасдиғини топади.

Шундай қилиб, хусусийлаштириш самарадорлигининг даражаси институтларнинг сифати билан белгиланади.

Шу ўринда Хитой тажрибаси ибратли бўлиб, у ерда ҳукумат хусусий секторни жуда секин ошириб боради. Хитойда хусусийлаштириш қарийиб 30 йилдан буён давом этмоқда, «ЯИМнинг 50 фоизига яқини ҳамон давлат мулкида ёки у томонидан назорат қилинади»⁹. Хусусийлаштирилаётган давлат активларига бўлган тўловга қобил талабнинг чекланганлигини ҳисобга олган ҳолда Хитой йигирма йил мобайнида давлатнинг кредит кўмаги ва хусусий капитални импорт қилиш орқали янги иқтисодиётни яратиш йўлидан борди. Хусусийлаштириш у ерда 90-йилларнинг охирида, яъни Хитойда самарали

⁹ Szamosszegi Andrew and Cole Kyle (2011). An Analysis of State owned Enterprises and State Capitalism in China. Washington, U.S.-China Economic and Security Review Commission, Capital Trade, Incorporated.

фонд бозорлари пайдо бўлганидан кейин бошланди, бу ҳол ўз-ўзидан давлат активларининг арзон сотиб юборилиши ҳолатларини истисно этади. Бунда арзон сотиб юборишларнинг олдини олиш мақсадида ташкилий чоралар ҳам назарда тутилган эди. Хитойда янги хусусий мулкни яратиш усулидан қатъи назар у ривожланган мамлакатларда бўлгани каби қонунийликнинг юқори ресурси билан тавсифланади.

Давлат томонидан бошқариш сифати қанчалик паст бўлса, давлат корхоналари оладиган фойданинг ҳажми шунчалик кам, лекин бир вақтнинг ўзида трансформация харажатлари шунчалик юқори бўлади. Ўз навбатида, давлатнинг хусусий секторга нисбатан самарасизлиги ўрин тутган тақдирда ҳам, у хусусийлаштириш фойдасига ҳал қилувчи далил ҳисобланмайди. Бошқача айтганда, «ёмон» давлат тезда ислоҳ қилиш вазифасини ҳам уддалай олмаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас, шунинг учун биринчи навбатда давлат бошқарувининг сифатини аста-секин яхшилаб бориш усулларини қидириш лозим.

ХУЛОСА

1. Мулкчилик иқтисодий категория сифатида тадқиқодчиларнинг методологик қарашларига қараб бир хил талқин этилмайди. Мамлакатимизда мулкчилик тизимининг фаолият кўрсатиш асосларига тааллуқли ўзгаришлар айниқса туб ислоҳотлар, аниқ мезонларга таянган пухта ўйланган ва ишлаб чиқилган концепцияларга асосланган.

2. Трансформацион харажатлар макродаражада эски расмий қоидалар ҳамда институтларнинг тугатилиши ва янгиларини барпо этиш, мулк ҳуқуқи ислоҳотларини (хусусийлаштиришни) амалга ошириш ва тадбиркорликни рағбатлантиришнинг институционал тизимини яратиш жараёнида юзага келади. Микродаражада эса трансформацион харажатлар корхона фаолияти билан боғлиқ ислоҳот ишларини амалга ошириш ёки умуман янги корхона

ташқил этиш жараёнидаги харажатлар ҳисобланади. Шулар билан бир вақтда микродаражада савдо битимини амалга ошириш учун ахборотни излаш, музокаралар олиб бориш, товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш, шартнома тузиш ва уни амалга ошириш шунингдек, шарномани имзолаган иккинчи томоннинг эгоистик хатти-ҳаракатларидан ҳимояланиш билан боғлиқ трансакция харажатлари мавжуд.

3. Трансакция харажатлари трансформация харажатларидан фарқли ўлароқ тизимнинг фаолият кўрсатиш харажатлари тушунчаси орқали янада умумий ҳолда изоҳланади. Улар бевосита қийматни яратиш билан эмас, аммо мулк ҳуқуқлари мазкур қийматга ўтиш жараёнида иштирок этади. Тадқиқот жараёнида бу тур харажатларнинг пайдо бўлиши одатда ахборот ассиметрияси ва контрагентларининг мумкин бўлган оппортунистик хатти-ҳаракатларини бартараф этиш уринишлари билан юзага келади. Улар давлат мулки институтининг фаолият кўрсатишида муҳим роль ўйнайди.

4. Ҳар қандай давлат бошқаруви ташкилоти ёки хўжалик юритувчи субъект ўзининг ички имкониятларидан, ўз ички салоҳиятидан фойдаланиш асосида ўз трансакцияларини ва трансакция харажатларини оптималлаштириши мумкин. Бунинг учун корхонанинг муайян ташкилий шаклини танлашда, бошқарув тизимини такомиллаштиришда, ресурслар таъминотчиларини ва ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш каналларини танлашда ўзининг трансакция харажатларини босқичма-босқич камайтириш стратегиясини қабул қилиш зарур.

5. Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, Д.Норт назариясига кўра вақт маконида иқтисодий агентларнинг ўзаро алоқа қилиш жараёнида пайдо бўладиган харажатларни камайтириш учун асослар бор: (1) яқкалаштирилган алмашиниш (яъни олдиндан номаълум бўлган, бир-бирин билмаган иқтисодий агентлар ўртасида турли бозор битимлар)га имкон берувчи институтлар; (2) давлат томонидан мулкчилик ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва риоя қилиш механизмларини ўз зиммасига олиш ва шартномаларни бажаришга мажбурлаш.

6. Модернизация даврида трансакция харажатларини камайтириш давлат даражасида мулк шакллари ўзгартириш ва объектларга бўлган мулк ҳуқуқини сифат жиҳатдан қайта кўриб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилишнинг асосий меъзонларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳисобга олиб, тадқиқотда мулк ҳуқуқларини алмашиниши шароитида давлат, бизнес ва жамият аъзоларининг трансакция харажатларининг таркибий қисмлари гуруҳларга ажратилди.

7. Акцияга бўлган мулк ҳуқуқларининг алмашинувини амалга ошириш трансакцияларида қуйидаги турдаги трансакциялар аниқланган: ташкил этиш, режалаштириш, мувофиқлаштириш, мотивация ва назорат қилиш бўйича трансакция харажатлари.

8. Трансакция харажатларини оптималлаштириш ва шундан келиб чиққан ҳолда давлат мулкни сотиш самарадорлигини оширишга, биринчидан, хусусийлаштириш, акцияларни жойлаштириш ва сотишга оид амалдаги қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар (расмий институтлар); иккинчидан, иш юзасидан шаклланаётган мулоқот қилиш меъёр ва амалиёти, “муомала қилиш одатлари”, давлат томонидан уюштирилмаган ва ноаниқ тавсифга эга бўлган одатлар (норасмий институтлар); учинчидан, энг сўнги ахборот-коммуникацион технологиялар, электрон ҳужжатлаштиришнинг ривожланиши ва улардан фойдаланиш; тўртинчидан, замонавий бошқарув усуллари ва бешинчидан, ҳуқуқий нормаларнинг сифати, суд тизимининг самарадорлиги, иқтисодий муҳитнинг ноаниқлик даражаси. давлат бошқаруви ва х.к. (бутун институционал муҳит) таъсир кўрсатади.

9. Мулк ҳуқуқи алмашинуви жараёнида ахборот тармоқ ресурслари, электрон савдо майдончалари, электрон-рақамли имзолар, электрон ҳужжатлаштириш, электрон тўловлар ва шу каби бошқа инфратузилма унсурлари бозор агентларининг трансакция харажатларни бевосита камайтиришга хизмат қилади.

10. Давлат мулки объектларига бўлган мулк ҳуқуқларини бошқа шахсга беришда трансакция харажатларини тартибга солиш йўллари қидиришда,

тадқиқотлар кўрсатишича, нафақат уларнинг унсурлар бўйича имкониятларини қисқартириш, балки институционал муҳитни, яъни давлат объектларини сотиш чегарасини, даражасини, режимларини, қоидаларини ва механизмларини белгилаб берувчи институтлар тизимини таҳлил қилишдан келиб чиқиш лозим. Шунини инобатга олиб ислохотларнинг ҳозирги босқичида юзага келган, давлат активларини сотиш бўйича давлат ваколатли органи – Давлат рақобат қўмитаси трансакция харажатлари таркиби, улар самарадорлигини баҳолаш меъзонлари ва услубий асослари тақлиф этилди.

11. Давлат активларини бошқа шахсларга ўтказиш жараёни шартномаларини тузишнинг услубий жиҳатлари, унинг таркиби ҳамда ушбу жараёнда юзага келадиган трансакция харажатларини камайтириш йўллари ҳамда давлат активларини сотиш шартномаси бўйича инвестор томонидан инвестиция мажбуриятларини бажариши билан боғлиқ трансакция харажатларини таҳлил қилиш босқичлари асослаб берилди.

12. Ислохотларнинг ҳозирги босқичида турли мақсадларда шартномалар имзолаган томонлар ўртасида ноқонуний (эгоистик) хатти-ҳаракатлар юзага келмоқда. Шу туфайли давогар томон ўз мулквий ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун катта ҳажмда трансакция харажатлари қилишга мажбур бўлмоқда. Шуларни инобатга олиб тадқиқотида, ушбу жараёнларни юзага келиши сабабларининг илмий асослари, шунингдек уни олдини олиш йўллари ҳамда бошқариш усуллари бўйича тақлифлар асосланган.

13. Мулк ҳуқуқини ислоҳ қилиш ва унинг самарали тизимини шакллантириш жараёнларининг трансформация ва трансакция харажатлари миқдорига таъсирини белгиловчи шартлар ва омиллар ўрганилган. Республикада хусусийлаштириш ва давлат мулкни бошқаришга сарфланаётган трансформация харажатлари таркибининг ўзгариш динамикаси баҳоланган ва уларни пасайтиришга қаратилган мулк ҳуқуқини ўзгартириш жараёнларини такомиллаштириш томонлари ва йўналишлари асослаб берилган.

14. Тадбиркорларга давлат ва нодавлат тузилмалари томонидан

кўрсатилаётган хизматлар учун трансакция харажатлари миқдори энг кам меҳнат ҳақига боғлиқ равишда белгиланади. Ушбу кўрсаткичнинг ўсиб бориши трансакция харажатининг ҳам тез ўсишига олиб келади. Шунини ҳисобга олиб трансакция харажатларини камайтириш мезонлари ва усулларини ишлаб чиқиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон, 2010.-40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни, №425-ХII. Қабул қилинган сана 19.11.1991, кучга кириш санаси 19.12.1991.
3. Ўзбекистон Республикаси “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни. 1998 йил 29 август.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Қарорлари ва Фармойишлари

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиётда хусусий мулк улуши ва аҳамиятини ошириш чоралари тўғрисида” ги қарори № ПКҚ-2340, 27.04.2015 й.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат мулки объектларини хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида” ги 279-сон қарори, 10.06.2014 й.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари ва маърузалари

6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. - 269 б.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. - Т.: Ўзбекистон. 2005.

8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, уни Ўзбекистон шароитида бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009.

9. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

10. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. // Халқ сўзи. 19 январь 2013 йил.

11. Каримов И.А. 2014-йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. // Халқ сўзи. 18 январь 2014 йил.

12. Каримов И.А. “2015-йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. // Халқ сўзи. 17 январь 2015 йил.

V. Китоблар, ўқув қўлланмалар, монография ва диссертациялар

13. Алчиан А. , Демец Г. Производство, стоимость информации и экономическая организация // Вехи экономической мысли . Вып. 5. Теория отраслевых рынков. СПб: Экономическая школа, 2003.

14. Baybulatova V. “Ample Prospects for Private Business”, Uzbekistan Today, press service Tashkent.

15. Балацкий Е.В. Конкуренция и приватизационный цикл: взаимное влияние и механизм сопряжения / Е.В. Балацкий, Н.А. Екимова [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.kapital-rus.ru/index.php/articles/article/175799>.

16. Беккер Г.С. Экономический анализ и человеческое поведение. / VTHESIS, 1993, т. 1., №1, с. 24-40.

17.Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ. – Л.: Прибой, 1992. -194с.

18.Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт: ўқув қўлланма / ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, Институционал ва иқтисодий тадқиқотлар маркази. – Тошкент, “Иқтисодиёт”, 2-нашр, 2013. – 226 б.

19.Беркинов Б.Б. ва бошқалар. Институционал иқтисодиёт: амалиёт учун ўқув қўлланма. –Т.: “Фан ва технологиялар”, 2014. – 238-б.

20.Валижонов А.Р. Хўжалик жамиятларини ташкил этиш ва ривожланишини тартибга солиш. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012, 172 бет.

21.Волостнов Н.С. Трансакционные издержки в деятельности государственных предприятий: виды и средства минимизации / Н.С. Волостнов, З.М. Ларичева // Менеджмент в России и за рубежом. — 2005. — № 3. — С. 70-79.

22.Дементьев В.В. Институты и поведение: социальный подход//Научные труды Дон-НТУ. Серия: экономическая. Вып. 89-1. Донецк. –2005. – С. 5-19.

23.Дементьев В.В. Институты, поведение, власть // Постсоветский институционализм / Под ред. Р.М. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. – Донецк: «Каштан», 2005. – С. 102-125.

24.Дианова Е.М. Электронное правительство как механизм воздействия на транзакционные издержки в государственном секторе/ Информационное общество, 2012. вып. 4, с. 34-41.

25.Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. – М.: ИММО, 1998. – С. 320.

26.Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс. 2-е изд. /Пер. с англ.под ред. С.Г. Божук. –СПб.: Питер, 2006. -464 с.

27. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: «Дело ЛТД», 1993. – 8-9 с.

28.Лафта Дж. К. Эффективность менеджмента организации. – М.: Русская деловая литература, 1999. – 320 с.

29. Менар К. Экономика организаций. – М.: Инфра-М, 1996.
30. Московский А. Институционализм: теория, основа принятия решений, метод критики // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С.110-125.
31. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – С. 180-197.
32. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебник / Под общ. ред. А. Олейника. - М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.
33. Полтерович В.М. Элементы теории реформ. – М.: Экономика, 2007.
34. Радаев В.В. Новый институциональный подход и деформализация правил экономики: Препринт WP1/2001/01. // М.: ГУ-ВШЭ. – 2001. – с. 39–49.
35. Сарайкин А.В. Трансакционный анализ деятельности машиностроительных корпораций: // Машиностроитель. - 2006.-№ 7. - С.2-6.
36. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, «отношенческая контрактация». – СПб.: Лениздат, CEV Press, 1996. – 702 с.(С.71; Э.640-641).
37. Ходиев Б., Беркинов Б. Корпоратив бошқарув. –Т.: ТДИУ, 2011. – 180 б.
38. Шаститко А. Новая институциональная экономическая теория - М.: ТЕИС, 2002. - С. 36.
39. Шаститко А.Е. Экономическая теория институтов. – М.: ТЕИС, 1997.
40. Шодмонов Ш.Ш., Гафуров У.В. “Иқтисодиёт назарияси” (Маъруза матнлари). Тошкент, 2007.
41. Barzel Y. Measurement costs and the organization of markets. – «Journal of Law and Economics», 1982, v. 25, N1.
42. Becker L.S. Property rights: philosophical foundations. – Cambridge, 1977.
43. Commons J.R. Institutional Economics (Институциональная экономика) // American Economic Review. 1931. V. 21. P. 652.

44. Coase R. The Nature of the Firm: Influence // Journal of Law, Economics and Organization. 1988. V. 4. P. 33-47.

45. Demsets H., Lehn K. The Structure of Corporate Ownership: Causes and Consequences // Journal of Political Economy, 1985.

46. Eggertsson T. Economic behavior and institutions. - N.Y.: Cambridge University Press, 1990. p.15.

47. Newby R. & Smith M. (2003) "A comparison of the impact of franchising on return and risk for two Australian industries" Blackwell Publishing Ltd.

48. North D. Institutional Change: A Framework of Analysis / D. Braybrooke (ed.) // Social Rules: Origin; Character; Logic; Change. Boulder, CO : Westview Press. 1998. P. 189; Kingston C., Caballero G. Comparing theories of institutional change // Journal of Institutional Economics. 2009. N 5 (02). P. 151-180.

49. "International franchising resource guide" Compiled by Nancy Womack IFA Director of International Affairs and Information Services.

50. Posner R. A. Economic analysis of law. -- Boston, 1972.

51. Rosa J.-J. When to privatize? When to nationalize? A competition for ownership approach / J.-J. Rosa, E. Pérard // Kyklos. – 2010. – Volume 63, Issue 1. – P. 110-132.

52. Rodric D. Understanding Economic Policy Reform // Journal of Economic Literature, v. XXXIV (March 1996), pp. 9-41.

53. Stigler G. The Economics of Information // The Journal of Political Economy. – 1961. – V.69. №3,- pp 213-225.

54. Williamson O. Transaction-cost Economics: The governance relations. Journal of Law and Economics. 1979, 22(2): 285.

55. Wallis J.J., North D.C. Measuring the Transaction Sector in the American Economic Growth. Ed. by Engerman S. Chicago, 1987.

VI. Илмий мақолалар

56. Беркинов Б.Б., Эргашходжаева Ш.Дж. Трансакция харажатлари ва уларни оптималлаштириш йўллари. "Биржа эксперт" журнали. – Тошкент, №4, апрель 2012 йил.

57.Маматова Ф.Х. Иқтисодий ҳамкорлик харажатлари ва уларни камайтириш йўллари. “Образование и воспитание молодежи – фундамент благополучия и процветания жизни” материалы научно-практического конференции (X часть). – Т.: МГУ имени М.В.Ломоносова, 16-17 апреля 2013 года.

58.Неделькина Н.И. Трансакционные изделия договорных отношений. – Ташкент : «Частная собственность» еженедельная газета. №10. 6.03.2015 г.

59.Неделькина Н.И. Учёт трансакционных издержек при составление договоров по передачи прав собственности на активы. Республика илмий-амалий анжуман мақолалари тўплами. – Т.: ТДИУ, 2014 йил 8 ноябрь

60.Эргашходжаева Ш.Ж., Неделькина Н.И. Кўчмас мулк объектларини мулк ҳуқуқи алмашинуви билан боғлиқ трансакция харажатлари. “Биржа эксперт” журнали. – Тошкент, №12, 2013 йил.

61.Ярмолик Е.А. Влияние реформирования прав собственности на величину трансформационных издержек. ТДИУ, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал. <http://www/tdiu/uz/issues/scientific-journal.aspx>, 2014. № 2.

VII. Статистик манбалар

62.Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт вазирлигининг 2005-2011 йиллар бўйича тузилган иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлари.

63.Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг “2005-2010 йиллар бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари” статистик тўпламлари.

64.Экономика Узбекистана: аналитический обзор за 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 годы. – Ташкент: 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 й.й.

VIII. Интернет сайтлари

65. <http://www.gov.uz> – Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали.

66. <http://gki.uz/ru/about-committee/day-to-day-activity-/8607--i-2013> – ЎзР
Давлат рақобат қўмитасининг расмий сайти.

67. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари
маълумотлари миллий базаси.

68. <http://stat.uz> – Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика
Қўмитаси расмий сайти.

69. <http://2004.press-service.uz>

70. www.wikipedia.org